

## ***Kapital’de Kadın Emeği: Sanayi Üretiminden Toplumun Yeniden Üretimine\****

**Melda Yaman**

Marx *Kapital*’de sayfalar boyunca, denetçiler ile sağlık görevlilerinin raporlarından alıntılar yaparak, kadınların fabrikalardaki zorlu çalışma koşullarını, maruz kaldıkları yüksek sömürüyü ve evleriyle ve çocuklarıyla nasıl ilgilenemediklerini canlı tasvirlerle anlatır. Bu paragraflar, Engels’in *Kapital*’den yirmi iki yıl önce, 1845 yılında kaleme aldığı *İngiltere’de İşçi Sınıfının Durumu* başlıklı yapıtını andırır; Marx da Engels gibi, İngiltere’deki işçi kadınların yaşadığı sefaletini yarıntılarıyla sergiler.

Kadın emeğini ve kadın işçilerin koşullarını incelemek, Marx’ın *Kapital*’deki amaçlarından birideğildi; Marx, bu sayfalarda, makinelerin ve fabrikaların toplumsal sonuçlarını ortaya koymak için kadın işçilere değinmişti. Marx’ın *Kapital*’deki amacı, *Kapital*’in Almanca ilk baskısına yazdığı Önsöz’de belirttiği üzere, kapitalist üretim tarzını ve onunla uyuşan üretim ve dolaşım ilişkilerini incelemektir. Yıllar sonra *Wagner Üzerine Notlar*’da dile getirdiği gibi Marx, “günümüz toplumunda emek ürününün kendini ortaya koyduğu en basit toplumsal biçimden”, metadan başlayarak, sermayeyi bir değeri yaratım süreci olarak inceledi.<sup>1</sup> Kadın emeğini de sadece bu değeri yaratımı çerçevesinde, yani, atölyelerde ve fabrikalarda meta üretimi süreçlerinde ücretli emek olarak ele aldı.

Marx’ın kadın işçilere bu kadar geniş yer vermesinin nedeni, sermayenin toplum üzerindeki yıkıcı etkilerini ortaya koymaktır. Burjuva toplumunda, yıllar önce *Kutsal Aile*’de<sup>2</sup> yazdığı gibi, “kadınların insanlık dışı durumunu” sergilerken Marx, adeta, sermayenin kadın emeğini sömürüsünün, kapitalizmin insanlığa yaşatabileceği vahşetin en iyi göstergesi olduğunu anlatmak ister gibiydi; kadın (ve çocuk) emeğinin böyle bir sömürsünü, sanki, kapitalizmin “kötülüğünün” ölçüsü haline getirmişti.

*Kapital*’in Önsözünde Marx, kapitalist üretim tarzını ve onunla uyuşan üretim ve dolaşım ilişkilerini incelediğini; bunun da bugüne kadarki klasik yurdu İngiltere olduğu için İngiltere’yi anlattığını vurgulamıştı. Alman halkına “*De te fabula narratur!*” (anlatılan senin

---

\* Bu makale *Grundrisse’den Kapital’e Patikalar* içinde yayımlanmıştır, Ö. Öztürk, M. Yaman ve Ö. Narin, İstanbul: SAV Yayınları, 2017, s.303-347.

<sup>1</sup> Karl Marx, Notes on Adolph Wagner’s Lehrbuch der Politischen Ökonomie, Cilt: I, 1881, <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1881/01/wagner.htm>.

<sup>2</sup> Karl Marx ve Friedrich Engels, *Holy Family or, Critique of the Critical Critique*, Foreign Language Publishing House, İngilizceye çeviren: R. Dixon, Moskova 1956, s.258.

hikâyendir!) diye seslendiği bu satırlarda Marx, Almanya’da da kadınlarla çocukların çalışma koşullarının zannedildiği kadar iyi olmadığına dikkat çekmişti.<sup>3</sup> Şimdi de kapitalizmin Almanya ile İngiltere’de “gelişme düzeyini”, kadın işçilerin sefalet düzeyi üzerinden karşılaştırır gibiydi.

\*\*\*

Marx, *Kapital*’de ücretlikadın emeğine bu denli geniş bir yer ayırmışken, acaba kadınların toplumun yeniden üretimindeki emek sürecine ilişkin nasıl bir tasavvur geliştirmişti? Marx, yapıtını, toplumun tüm zerrelere sinmiş cinsiyetçi işbölümünü dikkate alarak mı yazmıştı?

Marx’ın kadın işçilerin çalışma koşullarını aktarırken kadınların toplumun yeniden üretimindeki rolünü görmezden geldiğini söylemek zordur; tersine kadınların hane içindeki “sorumluluklarına” belirttik yahut örtük biçimlerde yer yer değinmiştir. Ne var ki Marx bu bağlamda kadınların hane içindeki görevlerini sürdürmesi gerektiği yönünde bir tavır takınmış görünmektedir.

Bu yazıda bu meseleyi tartışacağım. Elbette ki bu çaba hiç de yeni değil; Margaret Benston’un 1969 yılında yayımlanan “The Political Economy of Women’s Liberation” başlıklı makalesinin ardından kadınların hane içindeki karşılıksız emek süreci hararetle tartışılmasının konusu haline geldi.<sup>4</sup> Bu süreçte, kadınların ev içi emeğinin değer üretip üretmediği, artı-değer üretimine katkıda bulunup bulunmadığı, kadınları bir sınıf gibi yapılandırıp yapılandırmadığı gibi konular tartışıldı.<sup>5</sup> Ardından bu tartışmalar, toplumsal yeniden üretim sürecinde kadınların emek sürecinin tartışılmasına evrildi. Kadınların karşılıksız emek sürecizemindeki başlıca tartışmalardan biri, Marksizm’in kadınların bu karşılıksız emek sürecini açıklamada yeterli araçları sağlayıp sağlamadığıydı. Heidi Hartmann Marksizm’i cinsiyet körü olarak niteleyip, bir ataerki teorisiyle birleştirilmesi gerektiğini ev

---

<sup>3</sup> Keşke, diye yazar Marx, “bizim hükümetlerimiz ve parlamentolarımız da, İngiltere’de olduğu gibi, iktisadi durum ve koşullar üzerinde araştırma yapacak soruşturma komisyonları görevlendirse”; bizde de, İngiltere’deki gibi yetkin ve tarafsız fabrika denetçileri; halk sağlığı raporlarını hazırlayan sağlık görevlileri; kadınların ve çocukların sömürülmesi, barınma ve beslenme koşulları vb. konular hakkında çalışan araştırmacılar bulunabilse, “içinde bulunduğumuz durumu görüp dehşete düşerdik.” Karl Marx, *Kapital I*, Çev.: Mehmet Selik ve Nail Satılğan, Yordam Yayınları, 2011, s.19.

<sup>4</sup> Benston kapitalist toplumda erkekler meta üretimine katılırken, kadınların ev içinde kullanım değerleri ürettiğini ifade etmiştir. Benston’a göre kadınların özgürleşmesinin koşulu sadece ücretli işe katılmaları değil, ev işlerinden de özgürleşmeleriydi. Margaret Benston, “The Political Economy of Women’s Liberation”, R. Hennessy ve C. Ingraham (der.) *Materialist Feminism: A Reader in Class, Difference and Women Lives* içinde, Routledge, New York ve Londra: 17-24, s.21.

<sup>5</sup> Bu tartışmalar için bkz. Lydia Sargent (der.), *The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: A Debate of Class and Patriarchy*, Pluto Press, 1981; R. Hennessy ve C. Ingraham (der.), *Materialist Feminism: A Reader in Class, Difference and Women Lives*, Routledge, New York ve Londra: 2008; Gülnur Acar-Savran ve Nesrin Tura (der.), *Kadının Görünmeyen Emeği: Maddecî Bir Feminizm Üzerine*, Kardelen Yayınları, 1992.

içi emek tartışmalarının daha başında önermişti bile.<sup>6</sup> Ama bazı Marksist araştırmacılar aksini ileri sürüyordu; örneğin, Lise Vogel, *Marksizm ve Kadınların Ezilmişliği: Birleştirici Bir Kurama Doğru* başlıklı yapıtında, kadın emeğini toplumsal üretim ve yeniden üretim bağlamında Marksist kavramlarla analiz ederken, kadınların ezilmesinin nedenini cinsiyet eşitsizliğine değil, emek gücünün üretimi ve yeniden üretiminin, kapitalizmin yeniden üretiminin temel koşulu olmasına dayandırmıştı.<sup>7</sup> Bu tartışmalar zemininde yürüyen ikincil ve kimi zaman örtük bir diğer tartışma eksenini de, Marx'ın kendisinin ve başta *Kapital* olmak üzere yapıtlarının cinsiyet körü olup olmadığıydı. Feminist araştırmacılar Marx'ı kadınların bu karşılıksız emeğini görmezden gelmekle suçlarken, diğerleri, Marx'ın kadın emeğini dikkate aldığını savundu. Son dönemde bu savunucephesine yeni katkılar eklendi. Örneğin, Paresch Chattopadhyay'e göre Marx kesinlikle kadın emeğini göz ardı etmiş değildi; bunun en açık ifadesi, Marx'ın sermayenin kadın emeğini, kendi değerlendirilmesi için ele geçirmiş olduğunu söylemesiydi.<sup>8</sup> Heather A. Brown'a göre ise Marx'ın cinsiyet üzerine tartışması kadınları sadece fabrika işçisi olarak almanın çok ötesine uzanıyordu; Marx için cinsiyet, işbölümünü, üretimi ve genel olarak toplumu kavramak için önemli bir kategoriydi.<sup>9</sup>

Benim bu yazıdaki amacım ise, Marx'ın *Kapital*'deki analizini takip ederek, kadın emeğine ilişkin düşüncelerinin izini sürmek. *Kapital*'in izinden giderken, Marx'ın önceki yapıtlarına da zaman zaman başvuracağım. Bunu yaparken, kadın emeği tartışmalarına kıyısından katılıp, Marx'ın görüşlerini bu tartışmalar çerçevesinde değerlendirebilmeyi hedefliyorum. Böylece,

---

<sup>6</sup> Heidi Hartmann, "Marksizm'le Feminizm'in Mutsuz Evliliği", G. Acar-Savran ve N. Tura (der.) *Kadının Görünmeyen Emeği: Maddeci Bir Feminizm Üzerine* içinde, Kardelen Yayınları, 128-169, 1992.

<sup>7</sup> Lise Vogel, *Marksizm ve Kadınların Ezilmişliği: Birleştirici Bir Kurama Doğru*, Çev.: Çiğdem Çıdamlı, Nota Bene Yayınları, 2015. Martha Gimenez ve Lise Vogel'in editörlüğünde, *Science and Society* dergisinin 2005 Ocak sayısı çağdaş Marksist feminist düşünceye ayrılmıştır. Gimenez ve Vogel, giriş yazısında kadınların ezilmesi ve sömürülmesi de dâhil olmak üzere sömürü ve ezilmenin Marksist teorik çerçeve dışında teorize edilemeyeceğini savunmakta; Marksist teoriyle ataerki sistemi birleştiren iki sistem teorilerini de eleştirmektedirler. Çünkü yazarlara göre ataerki kavrayışı tarih dışıdır. Martha Gimenez ve Lise Vogel, "Marxist-Feminist Thought Today: Introduction", *Science and Society*, 2005, 69 (1): 5-10. Gimenez derginin bu sayısında yer alan makalesinde kapitalist koşullarda kadınların ezilmesi sorununa, Marx'ın metodolojisini kullanarak, yeniden üretim ile üretim arasındaki ilişki üzerinden yaklaşmakta, erkek egemenliği sistemi olarak ataerkiyi dışlamaktadır. Gimenez'e göre kadınların ezilmesi kapitalizmin yapısal bir karakteristiğidir. Martha E. Gimenez, "Capitalism and the Oppression of Women: Marx Revisited", *Science and Society*, 2005, 69 (1): 11-32.

<sup>8</sup> Paresch Chattopadhyay, *Marx's Associated Mode of Production: A Critique of Marxism*, Palgrave Macmillan 2016, s.84.

<sup>9</sup> Heather A. Brown, *Marx'ta Toplumsal Cinsiyet ve Aile*, Çev. Gamze Rastgeldi, Dipnot Yayınları, 2015, s.13. Brown'a göre Marx kadınların ezilmişliğini, kapitalist sistemin sürdürülmesinden ayrı yahut ikincil görmez. Brown, agk, s.82. Brown, kim zaman Marx'ın, kadın emeğini analizine bir biçimde dâhil ettiğini ispatlamak kimi zaman da Marx'ı feminist eleştiriler karşısında "korumak" için Marx'ın, kadın emeğine ve kadınların toplumsal konuma ilişkin, dile getirmediği, hatta yapıtlarında örtük bir biçimde dahi bulamayacağımız tutumlarını takındığını ileri sürmektedir. Örneğin, *Gotha Programı'nın Eleştirisi*'nde, komünist toplumda emek kuponlarını tartıştığı bölümde Marx'ın, sosyalist bir toplumda ev içi emeğin de değerlendirilmesi gerektiğine dikkat çektiğini; hane içindeki ev işinin ücretlendirilmesine uzanabilecek hatta hane içindeki işlerin çiftler arasında daha eşitlikçi bir biçimde dağıtılabileceği bir işbölümünü çağrıştırdığını ileri sürer. Brown, agk, s.187-88.

kadın emeği ile kadınların toplumsal konumunun incelenmesinde kapitalizmin analizinin yeterli olamayacağını, analize erkek egemenliği sistemi olarak ataerkinin de dâhil edilmesi gerektiğini gösterebilmeyi umuyorum. Başlarken belirtmem gerekir ki, Marx'ın kadınların konuma ilişkin bakışını, özellikle ilk yapıtlarında, kadınların ezilmişliğini sadece sermaye ilişkileri içerisinde sınırlamadığı, kadın erkek ilişkisine genişlettiği kanaatindeyim.<sup>10</sup> Marx'ın kadınlara yönelik bu kavrayışının kökleri *Kutsal Aile*'ye ve hatta *Alman İdeolojisi*'ne uzanır. Marx bu ilk yapıtlarında kadınların özgürleşmesini sorunsallaştırmış, kadının tarihteki ve günümüzdeki ezilmişliğini konu etmiştir. Marx'ın kimi yorumlarına göre, kadınları baskılayan kapitalizmin yanı sıra erkeklerdir. Marx *Kutsal Aile*'de kadınla erkek ilişkisini zayıfın güçlüyle, doğanın yabanılıkla ilişkisi olarak nitelemiştir.<sup>11</sup> Marx ile Engels de *Alman İdeolojisi*'nde önceki aile biçimlerinde, kadın ve çocukların evin erkeğinin kölesi olduğunu yazmışlardır.<sup>12</sup> Ne var ki Marx *Grundrisse*'de ne kadınlarla erkekler arasındaki eşitsiz ilişkiye ne de kadınların özgürleşmesi meselesine yer vermiştir. İşin aslı Marx *Grundrisse*'de, kadınların işi olan emek etkinliklerini ele alırken bile, kadınlara değinmemiştir. *Grundrisse*, bu nedenle, hem önceki yapıtlarından hem de *Kapital*'den farklıdır.<sup>13</sup> Marx *Kapital*'de cinsler arasındaki eşitsizliğe ve kadınların özgürleşmesine ilişkin açık bir değerlendirmede

---

<sup>10</sup> Brown da benzer bir sonuca ulaşıyor; ancak Brown argümanını başka bir çerçeveye oturtuyor. Brown, Raya Dunayevskaya'ya referansla, Marx'ın, Engels'ten farklı olarak, erkek egemenliğinin köklerinin, kapitalizm öncesinde, ilkel komünizm içerisinde geliştiğini gösterdiğini ileri sürüyor. Brown, *Marx'ta Toplumsal Cinsiyet ve Aile*, s.19. Brown şöyle yazıyor: Marx'a göre sınıflı toplum ve cinsiyet ezilmişliği kapitalizmden çok önce var olduğu için, Marx'a göre baskının ekonomik biçimi olan özel mülkiyetin kökünden sökülmesinin daha fazlasına ihtiyaç vardır. Ezilmişliğin ve egemenliğin değişik türleri diğer alanlarda ve üretim biçimlerinde varlığını sürdürür. Agk, s.85. Ne var ki Brown, bu varsayımın güçlü kanıtlarını sunmaktan uzaktır. Brown Marx'ın, kadınlarla erkekler arasındaki çatışmanın ilk toplumlarda filizlendiğini görmekle birlikte, bunu eleştirmede sınırlı olduğunu yazıyor. Diğer bir deyişle Brown, her seferinde, Marx'ı yapmadıkları için eleştirmekten kaçınmaktadır.

<sup>11</sup> Marx ve Engels, *Holy Family*, s.258.

<sup>12</sup> Marx ile Engels *Alman İdeolojisi*'nde işbölümünün mülkiyetle ilişkisinin kökenini, kadınlarla çocukların evin erkeğinin kölesi olduğu ailenin ilk biçimlerine uzatırlar. Karl Marx ve Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi*, Çev. T. Ok ve O. Geridönmez, Evrensel Basım Yayın, 2013, s.39. Bu sözler, Marx'ın işbölümünün olduğu kadar cinsler arasındaki ilişkinin de aile içinde temellendiğini; kadınların erkeklerle ilişkisinin, en azından bu eski toplumlarda, köle efendi ilişkisinin bir biçimi olduğunu düşündüğünü gösterir.

<sup>13</sup> Amy Wendling Marx'ın önceki yapıtlarında ve özellikle 1852 defterlerinde on dokuzuncu yüzyıl "kadın meselesi" (*querelle de femmes*) ile derinden ilgili olduğunu yazar; ancak bu ilgisinin ve bu dönemde derlediği bilgilerin hiç bir biçimde *Grundrisse*'de yer bulmadığını da kabul eder. Bununla birlikte Wendling, Marx'ın önceki çalışmalarından ve toplumsal cinsiyet üzerine önceki tartışmalarından hareketle, toplumsal cinsiyetin *Grundrisse*'de bir yeri olduğunu ileri sürer. Bunun da iki temel kategoride toplanabileceğini savunur: İlki, toplumsal cinsiyetin ve özellikle ailenin tarihinin, *Grundrisse*'nin tarihsel bölümlerinde oynadığı roldür. Wendling'e göre bu özellikle Marx'ın kapitalizmin tarihsel oluşum dönemine ilişkin anlatısında ortaya çıkar. İkincisi, Wendling'e göre, biyolojik doğanın ele alınışında ve eleştirisinde toplumsal cinsiyet ile ilgili pek çok kavramsal sonuç vardır. Amy E. Wendling, "Second Nature: Gender in Marx's *Grundrisse*", R. Bellofiore, G. Starosta ve P. D. Thomas (der.) *In Marx's Laboratory: Critical Interpretations of the Grundrisse* içinde, Londra: Brill, 2013. s.356. Ancak mesele şu ki, Marx, tam da kadınlardan ve kadın emeğinden bahsetmesi gereken bu iki temel konuda, kadınları hiçbir biçimde anmamıştır. Bu nedenle Marx'ın *Grundrisse*'de "cinsiyet körü" olduğunu söylemek olanaklıdır.

bulunmamıştır;<sup>14</sup> bununla birlikte kimi pasajlarda erkeklerle kadınların ilişkisindeki eşitsizliği gördüğüne ilişkin ipuçları bulabiliriz.<sup>15</sup>

Marx'ın *Kapital* öncesi mirasını da göz önünde bulundurarak, *Kapital*'e baktığımızda, şu sonucavabiliriz diye düşünüyorum: Marx cinsiyet körü değildi; cinsiyet körü olmadığı gibi, kadınların hane içindeki emek süreçlerinin de farkındaydı. Marx, insanın üretimi ve yeniden üretiminin toplumun temel bir uğrağı olduğunu çok erken dönemlerde fark etmişti. Ama Marx'ın bu gerçekliğe yaklaşımı iki kritik sorunla örülüdür: Birincisi, Marx, kadınların toplumsal yeniden üretim sürecindeki emek etkinliğini Marksist kavramlarla ve terimlerle analiz etmemiştir. Marx'ın önceki çalışmalarının izinden gittiğimizde görürüz ki, daha 1845'lerde, Engels'le birlikte *Alman İdeolojisi*'ni yazdıkları dönemde böylesi bir analiz için teorik bir yöntem önermişler; toplumsal etkinliğin temel bir uğrağı olarak, insanın üretimini ve yeniden üretimini analiz etmek üzere, bakışlarını aileye, kadınla erkek arasındaki ilişkiye çevirmişlerdi. İnsanlar yaşamsal ihtiyaçlarını ve bu ihtiyaçları giderecek aletleri üretirlerken başka insanları, kendilerini de üretmeye koyulurlar; bu da “kadınla erkek arasındaki, ana babalarla çocuklar arasındaki ilişkidir; yani *aile*dir” diyorlardı.<sup>16</sup> Marx *Kapital*'de bu bakış açısını devam ettirmedi; yani burjuva toplumunu, meta üretimini toplumun yeniden üretimine-insanın üretimi ile emek gücünün yeniden üretimine-bağlayacak biçimde

---

<sup>14</sup> Maximilien Rubel, Marx'ın ilgisinin felsefi sorunlardan politik ekonomiye kaymasıyla, kadınların kurtuluşu meselesinden, kadın ve erkek tüm işçilerin kurtuluşu meselesine yöneldiğini yazıyor. Rubel'e göre Marx, kapitalizmde, mekanizasyonun gelişmesiyle sömürünün artması sonucunda, “kadın ve erkek işçiler, toplumsal cinsiyet ayrımına başvurmadan, insan hakları (*rights of man*) denilen hakları savunmakta ortak çıkarlara sahipler” düşüncesinde idi. Maximilien Rubel, “The Emancipation of Women in the Works of Marx and Engels”, Christine Fauré (der.), *Political and Historical Encyclopedia of Women* içinde, Londra: Taylor and Francis:335-356, 2005, s.339.

<sup>15</sup> Marx yapıtı boyunca evli işçi kadınlarla kocalarını birlikte konu ettiği yerlerde, hemen her defasında kadın işçiyi erkek işçinin karısı olarak ve ona tabi olarak anar; örneğin bkz.: erkek işçi “bütün ömrünü emek-zaman haline getirir, karısını ve çocuğunu sermayenin Juggernaut tekerleğinin altına atar.” Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s.623.

<sup>16</sup> *Alman İdeolojisi*'nde Marx'la Engels toplumu, ihtiyaç nesnelerinin ve insanın üretildiği uğrakları içeren bir bütün olarak ele almıştı. Toplumlara incelemeye yönelik geliştirdikleri çok boyutlu analiz çerçevesine göre, toplumu karakterize eden üç temel etkinlik tanımlanabilir. Birincil temel etkinlik, yiyecek, içecek, barınak ve giysi gibi temel yaşamsal ihtiyaçların üretilmesidir; yani “maddi yaşamın kendisinin üretimidir”. Bu, binlerce yıldır olduğu gibi bugün de insanların hayatlarını sürdürebilmeleri için gün be gün, saat saat yerine getirilmesi gereken tarihsel bir eylemdir; “bütün tarihin temel bir koşuludur”. İkinci etkinlik yaşamsal ihtiyaçların karşılanmasının yeni ihtiyaçlara yol açmasıdır. İhtiyacı gidermek için kullanılan alet de başka ihtiyaçlar yaratır. En başından beri tarihsel gelişmeye dâhil üçüncü ilişki ise, “kendi yaşamlarını her gün yeniden üreten insanların yeni insanlar üretmeye, kendilerini çoğaltmaya başlamalarıdır”. Bu kadın ile erkek arasındaki, ana babalarla çocuklar arasındaki ilişkidir; yani *aile*dir. Toplumsal etkinliğin bu üç yönü üç farklı aşama olarak değil, “insanlığın şafağından bu yana eş zamanlı olarak var olan ve **bugün de kendilerini gösteren üç farklı yönü**, üç ‘moment’idir” (vurgu bana ait). Marx ve Engels, *Alman İdeolojisi*, s.36-37. Marx ve Engels'e göre bu üç “moment”, bugün de kendini gösteren üç temel etkinlik alanı olmalarına rağmen, Marx, burjuva toplumunu insanın üretimi ve yeniden üretimini de içerecek geniş bir çerçevede ele almamıştır.

incelemedi.<sup>17</sup> Kadınların bu temel üretim ve yeniden üretim süreçlerindeki ücretsiz emek etkinliğini, meta üretimindeki ücretli emekle koşutluk içinde ele almadı. İkincisi, Marx, *Kapital*'de işçi kadınların hane içindeki "sorumluluklarını" yerine getiremeyişi, yer yer, erkek egemen, geleneksel ve ahlakçı bir bakış açısından sergiledi; yahut en hafifinden şunu söyleyebiliriz: kapitalizmin sebep olduğu sefaletin boyutlarını anlatmak için sık sık başvurduğu raporlarda yer alan, kadınları suçlayan ifadeleri eleştirmeden sessizce aktardı. Marx muhtemelen bu satırlarda kapitalizmin kötülüklerini *toplumun gözünden* topluma yansıtmayı amaçlamıştı; ancak olguların bu türden "nesnel ve yansız" bir aktarımı olmadığını, bizzat Marx'ın kendisinden biliyoruz.

\*\*\*

Bu bakış açısının en iyi örneklerinden biri, "Görelî Artı-değerin Üretimi" bölümünde, makineye dayalı üretimin işçiler üzerindeki etkileri bahsinde geçer. Marx, makinelerin kas gücünün yerini almasıyla, yetişkin erkekler kadar kas gücüne sahip olmayan kadınların ve çocukların da ücretli işe çekildiğini yazar. Marx'a göre, bu nedenle, makinelerin kapitalist tarzda kullanımının ilk sonucu, kadın ve çocuk emeğidir! Şimdi sermaye, kadın ve çocuk emeğini egemenliği altına alarak, değer yaratımının aracı haline getirmiştir. "Böylece sermaye, çocukların oyun zamanına el koymakla kalma[mış]; evi içinde, geleneksel sınırlar dahilinde, **ailenin kendisi için özgürce harcanabilecek emeğe** de el koy[muştur] (vurgu bana ait)."<sup>18</sup>

Marx, bu sözlerinin devamındaki dipnotta, düşüncesini daha da açık hale getiren bir örnek verir. Marx'ın yazdığına göre, Dr. Edward Smith, Amerikan İç Savaşı ile birlikte gelen pamuk bunalımı sırasında, pamuklu sanayisi işçilerinin sağlık koşulları üzerinde incelemeler yapıp bir rapor hazırlamak üzere İngiliz hükümeti tarafından Lancashire, Cheshire ve diğer yörelere gönderilmişti. Marx rapordan alıntılar yaparak, Amerikan Savaşı'nın sebep olduğu pamuk bunalımının işçi kadınların hayatına etkisini yorumlar:<sup>19</sup>

Raporda şunlar da kaydedilmektedir: İşçilerin fabrika atmosferinden zorla uzak kalmaları bir yana, bunalımın hijyenik bakımdan daha birçok faydaları olmuştur. İşçi kadınlar şimdi çocuklarını Godfrey's Cordial (afyonlu bir ilaç) ile zehirleyecek yerde, kucaklarına alıp emzirecek boş vakti buluyorlar. Yemek pişirmesini öğrenecek zamana sahipler. Ama ne yazık ki, yemek pişirmede kazanılan bu ustalık yiyeceğin olmadığı bir zamanda kazanılıyor. Fakat biz burada aile içinde harcanması gereken emeğe kendinin bütme amacıyla sermaye

<sup>17</sup> Bkz. Melda Yaman Öztürk, "Adam Smith'te ve Karl Marx'ta Cinsiyete Dayalı İşbölümü", M. Yaman., G. Tuna, G. Yarkin ve F. Ercan (der.) *Emeğin Kitabı* içinde, İstanbul: SAV Yayınları, 2014.

<sup>18</sup> Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s.379.

<sup>19</sup> Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s.379.

tarafından nasıl el konulduğunu görüyoruz. Bunun gibi,bunalım, bazı okullarda işçi kızlarının dikiş öğrenmeleri için de yararlı olmuştur. Bütündünya için iplik eğiren işçi kızların dikiş öğrenmeleri için bir Amerikan Devrimi ve birdünya bunalımı gerekmiştir!

Bu yazıda, yukarıdakiparagraftan hareketle, Marx'ın kadın emeğine ilişkin düşüncelerinin dehlizlerine inmeye çalışacağım. Marx'ın kadınların ücretli kadın emeğini, kadınların bakım “görevleri” çerçevesinde ele aldığını gösterebilmeyi hedefliyorum. Bu çerçevede ilkin, bu dipnota vesile olan temel tartışmaya bakmak gerekiyor: Makinenin ücretli kadın emeğine etkisi gerçekte nasıl sonuçlar doğurmuştur? “Makinelerin kapitalist tarzda kullanımının ilk sonucu” nasıl “kadınemeği” olmuştur? İkinci olarak, Marx, kapitalist koşullarda erkek emek gücünü norm almış; kadın emek gücünün ikincil konumunu sorgulamıyor görünmektedir. Kadın emek gücünün ikincil görülmesi, ataerkil cinsiyete dayalı işbölümüyle bağlantılıdır. Kadınların fabrikalarda çalışma koşullarının erkeklerden daha güç olması, ücretlerinin erkeklerinkinden düşük seyretmesi hep bu nedenledir. Marx'a göre kadınların fabrika işine çekilmesi nasıl erkeklerden farklı bir seyir izlediyse, fabrika işinin kadınlara etkisi de erkeklere etkisinden farklı olmuştur. Bununla bağlantılı olarak, üçüncüsü, toplumun yeniden üretimi bağlamında kadınların hane içindeki yükümlülükleri hususunda Marx'ın tavrına ilişkindir, zira Marx yine cinsiyete dayalı işbölümünü verili almış görünmektedir: “aile içinde harcanması gereken emeğe kendini büyütme amacıyla sermaye tarafından nasıl el konulduğunu görüyoruz”, sözleri, Marx'ın kadını her şeyden önce fabrika değil “aile emekçisi” olarak nitelediğini ortaya koyar.<sup>20</sup> Marx'ın kadınların işsiz kalmalarının sonuçlarından bahsederken de ilkin şunları anması ilginç değil midir: “İşçi kadınlar şimdi çocuklarını Godfrey's Cordial ile zehirleyecek yerde, kucaklarına alıp emzirecek boş vakti buluyorlar. Yemek pişirmesini öğrenecek zamana sahipler”.

Sonraki bölümlerde sırasıyla bu meseleleri tartışacağım.

Bununla birlikte Marx, makinenin kadınları ücretli işe çekerek özgürleştirip, çocukları ailelerinden “bağımsızlaştırıp”, ailenin verili biçiminisarsarak yeni bir aile biçimi için koşulları hazırladığı görüşündedir. Bu konuya da sonuç bölümde değineceğim.

---

<sup>20</sup> Bu düşünce, Joan W. Scott'un, sözleriyle, kadın işinin kayıtsız, çoğunlukla ücretsiz olduğu ve “önceliğin her zaman aileye verilebildiği sanayi öncesi bir dünya ile ev dışında tam gün ücretli çalışmayı gerektiren sanayileşmiş fabrika dünyası arasında keskin bir karşıtlık” kurar. Joan W. Scott, “Kadın İşçi”, Geneviève Fraisse ve Michelle Perrot (der.), *Kadınların Tarihi*, V. Cilt içinde, Çev.: Ahmet Fethi, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul: 374-398, 2005, s.377. Scott'a göre ise, sanayileşmenin kadınları evcimenlik ile ücretli iş arasında bir tercih yapmaya zorladığı çok doğru değildir. Kadınların iş süreci, atölye, sanayi, başka haneler ve kendi hanesi biçiminde yürümüştür. Scott, agk., s.381.

## Makine ve Kadın Emeği

Makinelerde meydana gelen her mükemmelleşmenin değişmeyen amaç ve eğilimi, aslında, yetişkin erkek işçi emeğinin yerine kadın ve çocuk işçi emeğini koyarak ya da hünerli emek yerine kaba emek çalıştırarak, insan emeğinden tamamen kurtulmak ya da bunun fiyatını düşürmektir.

Andrew Ure<sup>21</sup>

Makine, nesnel temellerini manifaktür üretiminde bulmuş; manifaktür dönemi, büyük sanayinin ilk bilimsel ve teknik unsurlarını geliştirmiştir.<sup>22</sup> Makineli üretimle karakterize olan büyük sanayi ise, makineleri makinelerle üreterek, “kendisi için uygun olan teknik temeli yaratmış ve kendi ayakları üzerinde doğrulmuş”tur.<sup>23</sup> Öte yandan emek aracı da, en gelişmiş biçimine, fabrikanın makine sisteminde ulaşmıştır.<sup>24</sup> Zira makine, Marx’ın sözleriyle, emek aracında gerçekleşen en büyük devrimdir.<sup>25</sup> Makinenin icadı sadece birikim sürecinde kritik bir eşiğin aşılmasını sağlamakla kalmamış, işçilerin ve toplumun genelinde de muazzam etkiler yaratmıştır.

Marx makinelerin işçi sınıfı üzerindeki ilk etkisinin kadın ve çocuk emeği olduğunu yazar. Andrew Ure’dan alıntılacağı yukarıdaki sözlere büyük ölçüde katılmaktadır: İlk makine, yetişkin erkek işçiler yerine kadın ve çocuk emeğini koymuştur. Bu düşünce Marx’ın erken dönem yapıtlarında bile geçen köklü bir varsayımdır.<sup>26</sup> Benzer bir yoruma Engels de ulaşmıştır.<sup>27</sup> İkincisi, makine hünerli emek yerine vasıfsız emeği çalıştırmış; emek gücünün

<sup>21</sup> Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s.412.

<sup>22</sup> Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s.362.

<sup>23</sup> Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s.369.

<sup>24</sup> Makine ve fabrika üretimi için bu derlemede yer alan şu makalelere bakılabilir: “Marx ve Makine” ve “Kapitalist Üretimin Diyalektik Doğuşu”.

<sup>25</sup> Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s.378.

<sup>26</sup> Marx *1844 Elyazmaları*’nda, Wilhelm Schulz’un 1843 yılında yayımlanan yapıtından alıntı yaparak, makineli üretim sayesinde işlerin hafiflemesiyle kadınların fabrikalarda sayısının arttığına dikkat çekmiştir: İngiliz ipek fabrikalarında da daha çok kadın işçi bulunur; oysa daha büyük bir fizik güç isteyen yün fabrikalarında erkek işçi çalıştırılır”. Karl Marx, *1844 Elyazmaları*, Çev. Kenan Somer, Sol Yayınları, 1993, s.99. Bu düşünceye *Komünist Manifesto*’da da rastlanır: Marx ile Engels burada, modern sanayi geliştikçe, kadın emeğinin erkek emeğinin yerini alacağını söylemiştir. Karl Marx ve Friedrich Engels, *Komünist Manifesto*, Çev. Nail Satılğan, 2012, s.50.

<sup>27</sup> Engels, *İngiltere’de İşçi Sınıfının Durumu*’nda, kadınlarla çocukların fabrikaya itilmesini, kapitalistlerin kâr hırsıyla açıklar: Burjuvazi, makine çalışmasının olanak sağladığı gibi kadınları ve çocukları çalıştırarak onların emeğinden kâr etmek için fırsatları olabildiği ölçüde kullanagelmektedir. Engels, *İngiltere’de İşçi Sınıfının Durumu*, s.111. Bununla birlikte, makinenin işi kolaylaştırarak kadın istihdamının artmasına sebep olduğunu da kabul eder: “Eğirme ve dokuma işindeki insan emeği, esas olarak kopan iplikleri bağlamaktan ibarettir; gerisini makine yapar. Bu iş, adale gücü istemez, kıvrak parmaklar ister. O nedenle yalnızca erkeklere bu işte gerek olmayışı bir yana, el adalelerinin daha da gelişkin oluşu nedeniyle, bu işe kadınlardan ve çocuklardan daha az uygundurlar; bu yüzden de yerlerini, doğal olarak onlar alır”. Agk, s.177.

fiyatını, yani ücretleri düşürmüştür.<sup>28</sup> Bununla birlikte Ure’a göre makinenin bir amacı da, “insan emeğinden kurtulmak”tır. Bu son satır, Aristoteles’in *Politika*’nın ilk sayfalarında betimlediği otomatı akla getirir: “her alet, Daedalus’un heykelleri yahut ozanın ‘kendiliklerinden tanrıların toplantısına girerler’ dediği Hephaistos’un üç ayaklı sehpaları gibi, kumanda edilinceveyayapılmasını gerektiğini öngörerek görevlerini yerine getirebilseydi –diyelim dokuma tezgâhının mekiği kendiliğinden gidip gelse, lirin mızrabı kendiliğinden çalsaydı-, o zaman ne zanaatkâr çırağa gereksinim duyardı de efendiler köleye” (1253b-35).<sup>29</sup>

Ne var ki Marx, makineyi, sermayenin işçiye ihtiyacının son bulması arzusunun değil, işçinin emeğini daha yoğun sömürebilme ihtiyacının ürünü olarak görür. Makinenin köleyi (işçiye diye okuyun) ortadan kaldırması bir yana, şimdi, makineli üretimde, işçiler, kapitalistin yanı sıra makinenin de kölesi haline gelmiştir. Makine, emeğin üretkenliğini yükselterek, artı zamanı, yani işçinin karşılığını almadan kapitalist için çalıştığı zamanı uzatan, “artı değer üretiminin aracı”dır.<sup>30</sup> *Kapital*’in Fransızca baskısında ise Marx, Fabrika Yasaları koşullarında bile, büyük sanayinin, kadın ve çocuk emeğinin sömürsünü ekonomik bir gereklilik haline getirdiğini yazar.<sup>31</sup> Bu dönemde kadınlarla çocuklar fabrikalara yığınlar halinde öyle güçlü bir biçimde akmıştır ki, Shelia Rowbotham’ın aktardığına göre, sanayi devriminin ilk dönemlerindeki sık tekrarlanan şikâyetlerden biri, çocuklarla kadınlar iş bulurken, erkeklerin iş bulamamasıdır.<sup>32</sup>

Marx bu sonucu basitçe makinelerin işleri kolaylaştırmasıyla açıklar.<sup>33</sup> Böylece, sermaye “işçi ailelerinin bütün üyelerini, yaş ve cinsiyet farkına bakmaksızın”, kendi “egemenliği altına alarak ücretli işçi sayısını artırmakta yararlanan bir araç haline” getirir.<sup>34</sup> Çünkü makinenin

<sup>28</sup> “Pek çok dokuma fabrikasında eğirme işi on altı ve yukarı yaşta kadınlar tarafından yapılır. Sıradan çıkırığın yerine kendi kendine hareket eden çıkırığın geçirilmesinin sonucu, erkek işçilerin büyük bölümünü işten çıkarmak, çocukları ve gençleri yerleştirmektir. Stockport yakınlarında bir fabrikanın sahibi ... böyle bir değişiklikle ücretlerde haftada 50 pound tasarruf yaptığını söyler.” Andrew Ure, *The Philosophy of Manufactures*, 1835, s.23.

<sup>29</sup> Aristoteles, *Politika*, Çev. Mete Tunçay, Remzi Kitabevi, 1993, s.10. Çeviri değiştirildi.

<sup>30</sup> Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s.357.

<sup>31</sup> Aktaran, Chattopadhyay, *Marx's Associated Mode of Production*, s.81.

<sup>32</sup> Sheila Rowbotham, *Hidden from History: 300 Years of Women's Oppression and the Fight Against It*, Pluto Press, 1977, s.55. Bu durum 1980-90’lar boyunca Doğu Asya ile Güney Doğu Asya’nın sanayileşmesi sürecindeki deneyimlere, yahut, bugün Suriyeli göçmenlerin Türkiye’de yaşadıklarına çok benziyor: Erkekler çok zor iş bulurken, kadınlar çok daha kolay iş buluyor ve güç koşullarda, uzun saatler boyunca, ucuza çalıştırılıyor.

<sup>33</sup> “Makineler, adale gücünü vazgeçilmez olmaktan çıkardıkları ölçüde, adale gücü olmayan veya vücut gelişmesi tamamlanmamış, ama organları daha kolay biçim alabilen işçiler, işe koşulacak araçlar haline gelir. Bu nedenle, makinelerin kapitalist tarzda kullanımının ilk sonucu, kadın ve çocuk emeğidir!” Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s.378.

<sup>34</sup> Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s.378.

mekanizması, bir emek aracı sisteminde, başka enerji kaynaklarının insanın kas gücünün yerini almasıyla kurulur: Makine,

kendi aletleri ile daha önce işçinin benzer aletlerle yaptığı aynı işlemleri yapan bir mekanizmadır. İnsan, bir emek nesnesi üzerinde bir aletle çalışmak yerine, artık bir iş makinesinin hareket gücünü sağlamaktan öteye bir iş yapmaz hale gelir gelmez, bu hareket gücünün insan adalesi kılığına bürünmesi sırf bir tesadüften ibaret olur ve rüzgar, su, buhar, vb. adalenin yerini alabilir.<sup>35</sup>

Demek ki makine, emek sürecinde fiziksel güç ihtiyacını kayda değer ölçüde azaltarak, kapitalistin, erkekler yerine, daha ucuza çalıştırabileceği kadınları ve çocukları istihdam etmesine olanak verir. Marx'ın verdiği çeşitli örneklerden biri de dikiş makinesidir; dikiş makinesi elbisecilik, terzilik, kunduracılık, şapkacılık vb. gibi sayısız üretim alanında devrim yaratarak, bu alanlarda kadın işçilerin sayısının muazzam yükselmesine sebep olmuştur.<sup>36</sup>

Sonraları, 28 Temmuz 1868'de Enternasyonal (Uluslararası İşçi Birliği) Genel Konseyi'nin Brüksel'deki üçüncü toplantısında, makinelerin toplumsal sonuçları üzerine yaptığı bir konuşmada, makinelerin kullanılmasının önemli sonuçlarından birinin, kadınlarla çocukların fabrikalara çekilmesi olduğunu yineler. Böylece, der Marx, “kadınlar toplumsal üretimin etkin failleri haline gelmiştir”; zira daha önceleri kadınlarla çocukların emek süreci hane etrafında geçiyordu.<sup>37</sup>

Marx'ın bu değerlendirmesi, manifaktür ve önceki zanaat üretiminin esas olarak erkek işi olduğu; kadınların, ancak makinenin işi hafifletmesinden ötürü toplumsal üretimine etkin biçimde katılabildiği varsayımına dayanır. Bu varsayımı mercek altına alarak, makinenin kadın emeğine etkisinin ne yönde gerçekleştiğini anlamaya çalışalım. Gerçekten kadınlar makine sayesinde mi “toplumsal üretimin aktif failleri” haline gelmiştir? Doğrudur; kapitalist üretimde ilk işçileşenler erkekler olduğundan, kapitalizmin tarihinde kadınlar şimdi ilk defa kitlesel olarak fabrikalara çekilmektedir. Ancak, iki meseleyi açıklığa kavuşturmakta yarar vardır; birincisi, kadınlar, yüzlerce yıldır “üstlendikleri” bakım yükü bir yana, kapitalizm öncesinde de toplumun aktif üretken gücü idiler. İkincisi, kadınların işçileşmesinin tek nedeninin makineler olduğunu söylemek güçtür.

### ***Kapitalizm öncesinde kadınların emek süreci***

<sup>35</sup> Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s.361.

<sup>36</sup> Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s.449-451.

<sup>37</sup> Karl Marx, “Record of Marx's Speech on the Consequences of Using Machinery Under Capitalism”, International Workingmen's Association 1868, *Marx Engels Collected Works*, Cilt: 21, 1985.

Makinelerle birlikte kadın işçiler büyük önem kazansa da, öncesinde de kadın işçiler vardı; giysi üretiminde ve bu üretimle bağlantılı işlerde; yün eğirmede ve Marx'ın dikiş makinesinin icadıyla kadınların işgücüne katılımının muazzam büyüdüğünü söylediği keten hazırlamada, şapkacılıkta, terzilikte, kürk yapımında, çantacılıkta, kemer yapımında kadınlar çalışıyordu.

Bu işlerin bir kısmı tarihin çok gerisine uzanıyor; örneğin yün eğirme ve dokumakadim kadın işiydi; Marx *Grundrisse*'de antik mülkiyet biçimlerini incelediği sayfalarda, kadınlarla kızlarının, manifaktürün hane içi işleri olarak ip eğirip, kumaş dokuduğunu yazmıştı.<sup>38</sup> Sanayi devriminin öncesinde ve sonrasında da kadınlar bu işi sürdürdüler.<sup>39</sup> İngilizce'deki "spinster" sözcüğü bugün evlenmemiş ("evde kalmış") kadın anlamına gelirken, etimolojik olarak "yaşamını yün eğirerek kazanan kadın"dan türemiştir.<sup>40</sup> Kapitalizmin erken dönemlerinde de kadınlar yün eğirmede ve dokumacılıkta başlıca emek gücü havuzunu oluşturmuştu. Marx kapitalist üretim tarzının tarihsel gelişimini sergilerken, sermayenin ilkin kır ekonomisiyle bağlantılı işleri, ip eğirme ile dikişi ele geçirdiğine dikkat çekmişti. Ne var ki bu paragraflarda bu işleri yapan kadınları anmamıştı.<sup>41</sup> Kapitalizm öncesinde bu işler "kadın işi" olduğu için, tüccarlar eve iş verme (*putting out*) sistemine başladığında, hane içinde çalışanlar aynı kadınlardı.<sup>42</sup> Bunun ardından kurulan ilk fabrikalarda da esas olarak kadınlar çalışmıştı. İlk tekstil fabrikaları kırsal bölgelerde kurulmaya başlamıştı zira bu yörelerde kadınlar yüzlerce yıldır biriktirdikleri yün eğirme ve dokuma bilgisini hâlâ haizdi. Böylece kapitalistler kentlerdeki loncaların direnciyle karşılaşmadan, kadınlarla çocukları ucuza çalıştırabilmişti.<sup>43</sup>

Kadınlar, yüzyıllar boyunca şifacı, ebe olarak yahut başka şekilde sağlık hizmetlerinde de önemli görevler üstlenmişlerdi.<sup>44</sup> Zamanla zanaat kollarının çeşitlenmesi ve kentlerin gelişimi

<sup>38</sup> Karl Marx, *Grundrisse*, Çev.: Sevan Nişanyan, Birikim Yayınları, 1979, s.531. Marx, yine *Grundrisse*'de hane içi manifaktürün, kadınların ikinci işi olduğunu yazmıştı. Karl Marx, *Grundrisse, Outlines of the Critique of Political Economy*, İngilizceye çeviren: Martin Nicolaus, Tarayan: Tim Delaney, Penguin, Marxists Internet Archive, 1973, s.422. Marx'ın *Grundrisse*'de kadın emeğini andığı pasajlar hemen hemen bu cümlelerden ibarettir.

<sup>39</sup> Scott, dikiş nakış işinin on sekizinci yüzyılda "kadınlarla eşanlamlı" olduğu gibi, on dokuzuncu yüzyılda da öyle olmaya devam ettiğine dikkat çekiyor. Bkz., Scott, "Kadın İşçi", s.379-380.

<sup>40</sup> Rowbotham, *Hidden from History*, s.2.

<sup>41</sup> Wendling, Marx'ın bu bölümlerde kadınları anmamasında bir sorun görmez; Marx'ın ip eğirme ve dikişte kadın emeğinden bahsettiği diğer paragraflarla bağlantı kurulabileceğini ileri sürer. Wendling, "Second Nature: Gender in Marx's Grundrisse", s.360.

<sup>42</sup> Engels *İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu*'nda şöyle yazar: "Makineler gelmeden önce hammadde işçinin evinde eğiriliyor, işçinin evinde dokunuyordu. Kadın ve kız çocuk, babanın dokumada kullanacağı ipliği eğiriyor ya da baba ipliği bizzat kullanmıyorsa satıyorlardı". Engels, agk, s.30.

<sup>43</sup> Bkz. Heidi Hartmann, "Capitalism, Patriarchy, and Job Segregation by Sex", 1976, *Signs*, 1 (3): 137-169, s.149. Hartmann kadınların tekrar tekstil fabrikalarına çekilmesini, 17. yüzyıldan itibaren tekstil üretimindeki gelişmelerle açıklar. Yün eğirme işi sanayileşirken ise kadınlar işsiz kalırken, erkek işçi talebi yükselmiştir.

<sup>44</sup> Antik Yunan'dan bu yana kadınların şifacılıkta ve ebelikteki emek süreci için bkz. Melda Yaman, Aristoteles'in Ebeliği", *SAV Katkı*, 2016, 3: 26-35.

ile kadınların işleri de çeşitlenmeye başladı.<sup>45</sup> Loncaların, mahkemelerin, kilisenin vs. tuttuğu kayıtlar, gelişen ve renklenen kent yaşamında kadınlar için yeni çalışma alanlarının yaratıldığını ortaya koyuyor. Yukarıdaki işlere ek olarak kadınlar bira üretiminde,<sup>46</sup> fırınlarda, yağ üretiminde çalıştılar; taşçılık, sıvacılık, marangozluk yaptılar; bu loncalara da üyeydiler. Kadınların işleri sadece haneyle sınırlı değildi; kadınlar sanayi öncesinde de hanenin dışında düzenli çalışmaktaydılar: Pazarlarda ürünleri satar; dadı veya çamaşırcı olarak başka hanelerde iş görür; ipek, dantel, bez, metal ürünler ve hırdavat yapıp satar; şifacı olarak hane hane dolaşırlardı.<sup>47</sup>

Emek etkinliklerinin çeşitlenmesi kadınları bağımsızlaştırmış, toplumsal saygınlıklarını artırmıştı. Ancak, ne denli bağımsızlaşsalar da hem hane içinde hem de işliklerde erkeklerin gözetimi ve denetimi altındaydılar. Çoğu işlikte kadınlar kocalarına yahut babalarına tabiydi; erkeklerin yardımcısı statüsündeydi.<sup>48</sup>

Kapitalizmin şafağında ücretli işin yavaş yavaş ortaya çıkmasıyla birlikte, erkekler kadınları sıkıştırıldıkları emek alanlarından da dışlamaya başladı. Zira, zanaat üretiminin gerilemesi, - erkek- zanaatkârlarda eski konumlarını ve statülerini kaybedecekleri korkusu doğurmuştu. Zanaatkâr erkeklerin konumlarını korumak amacıyla gösterdiği ilk refleks, vasıflı / vasıfsız emeği cinsiyete göre ayırmaktı: vasıflı emeği erkek emeği, vasıfsız, düşük statülü emeği kadın emeği olarak yeniden tanımladılar. İşbölümünün bu yeniden inşasına, kadınlığın, iffet, namus gibi ahlâki normlarla yeniden tanımlanması eşlik etti; bu süreçte annelik ve çocuk bakımı da yeni anlamlar/ içerikler edindi; böylece kadınlar ücretli işin, özellikle de vasıflı işin dışında tutuldu.<sup>49</sup> Nihayetinde, on altıncı yüzyıldan beridir süregiden çekişme sonunda erkekler kadınların zanaatlarının büyük kısmına el koydu.<sup>50</sup> Bu dönüşüm kadınların üzerindeki ataerkil

<sup>45</sup> Bu konudaki ayrıntılı bir çalışma için bkz. Deborah Simonton, “Gendering Work in Eighteenth-century Towns”, Margaret Walsh (der.) *Working Out Gender: Perspectives from Labour History* içinde, Ashgate Publishing: 29-48, 1999, s.29.

<sup>46</sup> Kadınların bira üretimindeki ağırlıklı yeri, “biracı” teriminin etimolojik bir değişim geçirmesine de neden olmuştur: “Brewster” kadın bira yapımcısı demektir. Bkz. Rowbotham, *Hidden from History*, s.2. Erkek bira üreticileri bira üretimi tekeli almak için krala başvurmuş, bira tekeli ele geçirince de tüm küçük ölçekli kadın biracıları birayı kendilerinden almaya zorlamışlardır. Hartmann, “Capitalism, Patriarchy, and Job Segregation by Sex”, s.151.

<sup>47</sup> Bkz. Scott, “Kadın İşçi”, s.377. Scott 1599’da Ealing’de (İngiltere), 15-19 yaş arası kadınların dörtte üçünün hizmetçi olarak çalışarak, ebeveynlerinden uzak yaşadığı bilgisini aktarıyor. Agk, s.378.

<sup>48</sup> Hartmann, “Capitalism, Patriarchy, and Job Segregation by Sex”, s.152-53.

<sup>49</sup> Simonton, “Gendering Work in Eighteenth-century Towns”, s.36-37.

<sup>50</sup> Tıp biliminin şifacılığın yerini aldığını ve kadınların bilimsel eğitimden dışlandığını biliyoruz. Bu konuda Silvia Federici’nin kapitalizmle birlikte emek gücünün dönüşümü ile kadınların şifacılığın yanı sıra çeşitli zanaatlardan kovulmasını anlattığı muazzam yapıtına bakılabilir. Silvia Federici, *Caliban ve Cadı*, Çev. Ö. Karakaş, İstanbul: Otonom, 2011. Federici, cadı avının tıbbın profesyonelleşmesiyle birlikte ortaya çıkmasına dikkat çeker. Akademik eğitimden geçen tıp uzmanları sağlık hizmetini tekelleştirmeye çalışırken, şifacı cadılar önlerine çıkan en güçlü rakiptir. Bu bakımdan profesyonel sağlık hizmeti sunanların cadı avında nesnel çıkarları bulunmaktadır. Federici, agk, s.47. Kadınlar sadece şifacılıktan kovulmadı; çeşitli zanaatlardan men edildiler.

baskıyı güçlendirdi. Yeni düzenlemeler, işin yeniden tanımlanması ve kadına getirilen sınırlamalar, kadınların üzerindeki baba ve koca otoritesini pekiştirdi.<sup>51</sup> Kadınlar zanaat üretiminden ve loncalardan kovuldukça, ev işlerine ve erkeklerin hâkimiyeti altındaki hanelere kapatıldı.<sup>52</sup>

Erkekler ücretli işçi haline gelirken, Marx'ın "sermayenin emeği biçimsel tahakkümü" dediği koşullarda, erkek emek gücünün ihtiyaçlarının neredeyse tamamı, kadınların hane içindeki emek süreciyle karşılanıyordu. Michele A. Pujol, "kadınların üretim ve yeniden üretim emekleri olmasaydı erkeğin bütün ihtiyaçları karşılanabilir miydi" diye sorarken ne kadar da haklıdır.<sup>53</sup> Bu dönemde kadınlar hanelerin etrafındaki küçük bahçeleri ekerek, ihtiyaç ürünlerini ev içinde üreterek, ürün fazlasını pazarlarda satarak, çocukları büyütüp, yaşlılara bakarak, hem hanenin ayakta kalmasını sağlamış hem de erkeklerin emek gücünün yeniden üretim gereksinimlerini karşılamıştır.<sup>54</sup>

### ***Makine, Toplumsal Üretim ve Kadın Emeği***

O halde makine kadınların ilk defa toplumsal üretimde aktif failler olmasının yolunu açmış değildir; kadınlar her daim toplumsal üretim sürecinin asli bileşenleri olagelmışlerdir. Şimdi değişen şey işbölümüdür; işbölümündeki dönüşüm kendiliğinden ve doğal bir işleyişmiş gibi görünse de, kadınların emek süreci, yüzlerce yıldır, erkeklerle mücadele içerisinde şekillenmektedir. Kapitalist işbölümü de, ataerki eşitsizlik temelinde inşa olmuştur.

---

Sadece şifacılık değil, mayalama da uzun dönemlerden beri kadın işiyken, on yedinci yüzyıla doğru kadınlara yasaklanmıştı. Erkekler kadınların gösterdiği direnişe karşın mum imalatında da kadınların yerini almıştı. Kadınların belirli meslekleri yapmasını engelleyen kuralların getirilmesiyle kadınlara karşı yasal bir savaş da açıldı. Rowbotham, *Hidden from History*, s.2. Bu örnekler çoğaltılabilir. Bu konuda ayrıntılı araştırmalar yapılmıştır. Bkz. Claudia Opitz, "Geç Ortaçağ'da Yaşam", P. S. Pantel (der.) *Kadınların Tarihi*, I. Cilt içinde, Çev: Ahmet Fethi, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul: 255-301, 2005; "Heather Swanson, "The Illusion of Economic Structure: Craft Guilds in Late Medieval English Towns", *Past & Present*, 1988, 121: 29-48, s.39; Simonton, "Gendering Work in Eighteenth-century Towns".

<sup>51</sup> Simonton, "Gendering Work in Eighteenth-century Towns", s.41.

<sup>52</sup> Loncaların dağılıp, yeni bir iş ilişkisinin başladığı dönemde ilk işçileşenler erkeklerdi. Hartmann ilk birikim sürecinde, ücretli –erkek- emek gücünün oluşumu ile üretim ölçeğinin büyümesinin, kimi bakımlardan kadınları erkeklerden daha ciddi etkilediğini yazmaktadır. Erkeklerin bir kısmı önceki süreçlerde işçileştikleri için, çitleme onların emek süreçlerini çok etkilemedi; ancak kadınlar yapageldikleri işlerden, yani mandracılık, yün eğirme ve dokumacılık, bağ bahçe ekimi gibi haneyle bağlantılı üretimlerden dışlandı. Böylece hem haneler ihtiyaçlarını karşılayan ürünlerin önemli bir bölümünden oldu, hem de kadınlar ürün fazlasını pazarlarda satarak elde ettikleri geliri yitirdi. Hartmann, "Capitalism, Patriarchy, and Job Segregation by Sex", s.147-48.

<sup>53</sup> Michele A. Pujol, *Feminism and Anti-Feminism in Early Economic Thought*, Edward Elgar Publishing, 1992, s.17-18.

<sup>54</sup> "Kocanın ve çocukların emek güçlerinin piyasada satılabilmesi için, kadınların, bunu, meta öncesi bir üretim biçimi olan ev içi emeğiyle yeniden üretmeleri gerekir. Ben, buna, 'temel birikim' diyorum. Çünkü günümüzde bile, sermaye birikimi ancak bu birikim temelinde gerçekleşmektedir" Andree Michel, *Feminizm*, Çev.: Şirin Tekeli, Kadın Çevresi Yayınları: İstanbul, 1984, s.87. Ayrıca bkz. Wally Secombe, *A Millennium of Family Change: Feudalism to Capitalism in Northwestern Europe*, Verso, 1992.

Bununla birlikte makine, birçok üretim alanında kas gücüne ihtiyacı ortadan kaldırarak kadınların ücretli işgücüne katılmasını kolaylaştırmıştır kuşkusuz.<sup>55</sup> Zira makine işi kolaylaştırdıkça, vasıflı emek yerine vasıfsız emek ihtiyacını artırmıştır. Böylece makine emek gücünün hüner derecesini düşürmüştür; “uzmanlaşmış işçiler arasındaki manifaktürü karakterize eden hiyerarşinin yerini, otomatik fabrikada, makinelerin yardımcıları olan işçilerin yapmak durumunda oldukları işlerin eşitlenmesi veya aynı düzeye indirilmesi eğilimi” almıştır; “parça-işçiler arasında yapay olarak üretilmiş farklılıklar yerini, özellikle yaş ve cinsiyettenileri gelen doğal farklılıklara” bırakmıştır.<sup>56</sup> Hartmann bu nedenle, “makine, vasıfsız emek ve kadın işçiler bir arada olmuştur”, diye yazar.<sup>57</sup>

Ancak makineyle işin kolaylaşması, kadınların fabrikalara akın etmesinin tek sebebi değildir.<sup>58</sup> Tarihte bir işin bir aletle kolaylaşmasıyla kadın işi haline gelmesi enderdir. Tersine, insanlık tarihi, kadınların yapageldiği işlerin, bir emek aracının icadıyla daha kolaylaştığında erkek işi haline geldiğini gösteren onlarca kanıtla doludur.<sup>59</sup> Güçlü ataerkil ilişkilerin varlığında ve ayrıca kadınların çeşitli zanaatlardan itilip, hanelere kapatıldıkları verili iken, kadınların ücretli iş arayabilmesinin bir nedeni de, büyük ihtimalle, hanenin gelirinin düşmüş olmasıdır; evin ekmek getireni erkeğin (genellikle koca) gelirinin hane halkının ihtiyaçlarını karşılamaya yetmemesidir. Engels, örneğin, birçok ailenin, kadını da kocası gibi dışarda çalışmak zorunda bıraktığı yoksulluktan bahseder.<sup>60</sup> O halde makineler, kadınların yeniden toplumsal üretime katılması sürecinin tek sebebi değildir; bu süreci hızlandırmış ve kolaylaştırmış olmalıdır.<sup>61</sup>

<sup>55</sup> Claudia Leeb, bunun Marx’ın erkek kadın (güçlü / zayıf) zıtlığında temellendirdiği görüşündedir; Leeb’e göre Marx *Kapital* boyunca bu zıtlığı güçlendirmiştir. Claudia Leeb, “Marx and the Gendered Structure of Capitalism”, *Philosophy Social Criticism*, 2007, 33: 833-859, s.848.

<sup>56</sup> Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s.401.

<sup>57</sup> Hartmann, “Capitalism, Patriarchy, and Job Segregation by Sex”, s.161.

<sup>58</sup> “Kadın işçi, makineleşme ona [kadına] daha önce var olmayan ... işler yarattığı için değil, daha çok sanayi devriminin seyri içinde sorun yaratan ve göze çarpan bir figür haline geldiği için, sanayi devriminin bir ürünüydü”. Scott, “Kadın İşçi”, s.374.

<sup>59</sup> Gordon Childe, ilk buğday tohumlarını ekerek tarımı başlatan kadınların toprağı kendi güçleriyle sürerken, sabanın icadıyla tarımdan kovulduklarını; sabanla tarlayı sürmenin erkek işi haline geldiğini yazar: “Saban ... kadınları en ağır işten kurtardı, fakat bununla birlikte kadınları taneli ürün yetiştirme alanlarındaki tekellerinden ve bunun kendilerine sağladığı üstün toplumsal statüden etti. Barbar toplumlar arasında toprak parçalarını çapayla işleyen kimseler genellikle kadınlar iken, tarlaları sürenler erkeklerdir. Ve hatta en eski Sümer ve Mısır belgelerinde, sabancılar gerçekten erkeklerdir”. Gordon Childe, *Tarihte Neler Oldu*, Çev. Alâeddin Şenel ve Mete Tunçay, Kırmızı Yayınları, 2009, s.97. Marx’ın kendisi de *Kapital*’de bir örnek verir: Yunan şairi Antipatros, tahıl öğütmek için icat edilmiş olan su değirmenini, üretim işinde kullanılan bütün makinelerin bu ilk basit biçimini, kadın kölelerin kurtarıcısı ve altın çağı başlatıcısı olarak selamlamıştı. Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s.391. Belki de tam da bundan sonra değirmencilik erkek işi haline geldi.

<sup>60</sup> Engels, *İngiltere’de İşçi Sınıfının Durumu*, s.143.

<sup>61</sup> Heather A. Brown bu bağlamda çelişkili bir yorum yapar; “kadınların fiziksel zayıflıkları makineyle aşılmış olsa da olmasa da”, der, Marx’ın en önemli saptaması, kadınların işgücüne katılımının önündeki en büyük engelin makineleşmeyle aşılmış olduğudur. “Böylelikle kadınlar, doğa tarafından, ev içinde kalmaya zorlanamaz

Erkek işçinin norm kabul edilmesi ve kadınların gelirinin hane (koca) gelirine katkı olarak görülmesi, kapitalistlerin kadınları ucuza çalıştırabilmesini olanaklı kılmıştır. Scott, kadınların ücretli işçi haline gelmesinin, önlemez bir sanayi sürecinin meyvesi olmadığını, en azından kısmen emek maliyetiyle ilgili hesapların bir sonucu olduğunu yazar.<sup>62</sup> Kadınlar ucuza çalıştırılabilirler kadar, itaatkâr bir emekçikitle de oluşturduğu için, kapitalist için erkek emeğine göre çok daha tercih edilir olmuştur. Marx kadınların işgücüne katılmasının, sınıf mücadelesini zayıflattığını; işçi sınıfına çok sayıda çocuğun ve kadının eklenmesinin, erkek işçilerin sermayeye karşı manifaktür döneminde gösterebildiği direnci kırdığını yazar.<sup>63</sup> Sonuç olarak, bu nedenle, kadınları fabrikalara çeken aynı zamanda sermayedir.

Peki kadınların fabrikalarda hangi koşullar beklemiş; fabrika işinin kadınlara etkisi nasıl olmuştur?

### **Fabrika İşi ve Kadınların Çalışma Koşulları**

Marx'ın *Kapital*'de kadın ve çocuk işçilerin çalışma koşullarını anlattığı bölümleri okurken, döneminin tüm yapıtları gibi, *Kapital*'in de erkek işçilere yazıldığı hissine kapılırız.<sup>64</sup> *Kapital*'de Marx, erkeği, yani kocayı, ücretli işe girip, karısıyla çocuklarının ihtiyaçlarını karşılayacak “hane reisi” gibi tasavvur etme eğilimindeyken; kadını, çocuklar gibi özgül koruma tedbirlerine ve düzenlemelere ihtiyaç duyan,<sup>65</sup> bu sefil çalışma koşulları yerine hane içinde kendinden beklenen “görevleri” ifa etmesi uygun düşen, karı ve anne olarak görmek eğilimindedir.<sup>66</sup>

---

olmuştur”. Brown, *Marx'ta Toplumsal Cinsiyet ve Aile*, s.123-24. Bu sözler iki bakımdan problemlidir; ilkin anlaşılan Brown'a göre, kadınların işgücüne katılmasının önündeki en büyük engel “doğasıdır”; yani zayıflığıdır. İkincisi, kadınların fiziksel zayıflıkları makineyle aşılmamışsa, bu “doğal” engel nasıl kaldırılabilir ki?

<sup>62</sup> “İster tekstilde, ister ayakkabıcılıkta, ister terziikte, ister matbaacılıkta olsun, ister makineleşmeyle, ister üretimin saçılmasıyla, ister emek süreçlerinin rasyonelleşmesiyle bağlantılı olsun, kadınların devreye sokulması işverenlerin emek maliyetlerinde tasarruf yapmaya karar vermiş olmaları demektir.” Scott, “Kadın İşçi”, s.381-382.

<sup>63</sup> Marx kadın işçilerin erkek işçilerden daha uysal olduklarını göstermek için Lord Ashley'den şu alıntıyı yapar: “Bir fabrikatör olan Bay E. bana, mekanik dokuma tezgahlarının başında yalnızca kadın işçi çalıştırdığını; evli kadınları ve özellikle ailelerinin geçimine destek olan aile sahibi evli kadınları tercih ettiğini; bunların evli olmayan kadın işçilerden çok daha dikkatli ve uysal olduklarını; gerekli geçim araçlarını tedarik edebilmek için güçlerini son zerresine kadar harcamak zorunda kaldıklarını anlattı. Böylece birtakım erdemler, kadın karakterine özgü erdemler, kadınlara zarar vermeye başlıyor; kadın doğasındaki ahlak ve incelikle ilgili her şey kadının köleleşmesine ve acı çekmesine yol açan araçlar haline getiriliyor”. Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s.386. Brown ise, Marx'ın, işçi hareketinin başarılı olabilmesi için, kadınları eşitleri olarak görmesi gerektiği konusunda net olduğunu; bu tezinin sadece *Kapital*'de geçtiğini iddia eder. Brown, *Marx'ta Toplumsal Cinsiyet ve Aile*, s.148.

<sup>64</sup> Marx yapıtı boyunca tekil işçiyi anarken “er” (o, erkek) sözcüğünü kullanır.

<sup>65</sup> Rubel de benzer bir yorumda bulunuyor; bkz. Rubel, “The Emancipation of Women in the Works of Marx and Engels”, s.335.

<sup>66</sup> Kuşkusuz Marx karı koca ilişkisinin, görevlerin farklılaşmasından ibaret olmadığını; egemenlik ve tabiyet ilişkileriyle kol kola yürüdüğüne bilincindedir. Kadınların fabrika işine katılmasına ilişkin kimi yorumlarından bunu görürüz. Örneğin, kocanın fabrikada çalışırken kendi emek gücünü sattığını; şimdi ise karısıyla çocuğunu

Erkeklerin yanı sıra kadınların da fabrikalara çekilmeye başlaması, kadınlarla erkekler arasındaki eşitsiz ilişkinin yeni bir biçim almasına sebep olmuştur. Bir yandan, makineyle birlikte işin vasıfsızlaşması kadınları da içerecek biçimde tüm işleri eşitleme eğilimi yaratırken, öbür yandan kadınların, ataerkil eşitsizliklerce yaratılan toplumsal konumu, kapitalistlerin kadınları erkeklerden daha güç koşullarda, daha ucuza çalıştırmasına ve kadın emeğini daha yoğun sömürmesine olanak sağlamıştır. Fabrika işi bir yandan kadınların emeğini ücretlendirdiği, daha geniş toplumsal ilişkiler içine soktuğu için özgürleştirmekteyken, öbür yandan ücretli işle ücretsiz bakım işi kıskacında kadınların yaşamını cehenneme çevirmiştir.

Marx çeşitli raporlardan, canlı örneklerle tam da bu koşulları anlatır; ancak kadınların içinde bulunduğu sefaleti bir başka *bakış açısından* resmeder. Marx kimi zaman yorum yapmadan kimi zaman kendi yorumlarını katarak raporlardan alıntılarla kadın işçileri anlatır. Çoğu paragrafta Marx, içinde yaşadığı topluma (okuyucuya), bu toplumun kendi normlarından sermayenin kötülüklerini aksettirmeye çalışır gibidir; ama kimi zaman raporlardan aktardığı yorumlarla Marx'ın düşünceleri birbirine karışır; öyle ki, zaman zaman Marx'ın da raporlardaki ahlâkçı ve cinsiyetçi ifadeleri onayladığı hissine kapılırız.

Bu raporlarla Marx, fabrika işinin kadınlara erkeklerden farklı biçimde etkide bulunduğunu gösterir. Bunun sonuçları, kadınların daha kötü çalışma koşullarına ve daha düşük ücretlere maruz kalması; “kadınlıktan” uzaklaşmaları; ahlâki dejenerasyona uğramaları ve hane içi görevlerini aksatmalarıdır.

\*\*\*

Marx'ın aktardığına göre pek çok iş kolunda işçiler, yetişkin erkek ve kadınlarla, her iki cinsten çocuklardan meydana gelir. Çalışma saatleri genellikle çok uzundur; pek çok iş yerinde emek süreci “altı iş gününün 24'er saatlerinin yanı sıra pazar günlerinin 24 saatlerini de kapsar”.<sup>67</sup> Çalışma alanı ise sağlıksız, hijyenden uzak ve havasızdır. Kadın çalışan sayısının hayli yüksek olduğu dikiş atölyeleri, bunlardan sadece biridir: Dikiş makinesinde çalışan kızların çalışma süresi uzun, işleri sağlığa zarar vericidir. Kunduracılık, korsecilik, şapkacılık vb. gibi iş kollarında atölyeler dar ve haddinden fazla kalabalıktır.<sup>68</sup> Bir komisyon raporuna göre; iş yerleri basık tavanlıdır; 30-40 kadın bu daracık alanlarda birlikte çalışır; ütülerin kızdırılması için kullanılan gaz sobaları korkunç bir sıcaklık yayar; işin nispeten

---

sattığını, yani “köle tüccarı” olduğunu yazar. Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s.380. Bu sözler, hem cinsiyete dayalı işbölümünü hem de bu işbölümünün eşitsiz ve bakışsız niteliğini özetler.

<sup>67</sup> Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s.252.

<sup>68</sup> Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s.451.

hafiflediği zamanlarda bile, “bu tür iş yerlerinde düzenli olarak her gün üç veya dört kişi bayılıyor”.<sup>69</sup>

Kadınlarbu işliklerde erkeklerden daha düşük ücretlerle çalıştırılırlar. Marx cinsiyetin yaşla birlikte ücretin belirleyici öğelerinden biri olduğunu yazar. Marx, ücret tanımını ve hanenin diğer üyelerinin istihdama katılmasının sonuçlarını, erkek işçiyi merkeze alarak oluşturduğunu söyleyebiliriz. Marx’a göre emek gücünün değeri, yalnızca bireysel yetişkin işçinin yaşamsal ihtiyaçlarının değil, işçi ailesinin yaşamsal ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli olan emek-zaman ile belirlenir. Açık ki burada söz konusu olan yetişkin erkek işçidir. Hane içindeki farklı emek güçlerinin, örneğin kadın emek gücünün ücretli iş edinmesinin, işçi ailesinin yeniden üretim maliyetinde ve yetişkin erkek işçinin emek gücünün değerinde büyük fark yarattığını yazar;<sup>70</sup> zira makine, kadınları fabrikaya çekerek, yetişkin erkek emek gücünün değerini düşürmektedir.<sup>71</sup>

İşçi ailesinin bütün üyelerinin emek piyasasına çıkmasının sermaye için kârlı sonuçlar doğurduğuna da dikkat çeker: böylece yetişkin erkeğin emek gücünün değeri işçinin bütün ailesine dağılır ve onu değersizleştirir. Böylece ailenin yaşayabilmesi için, sadece –erkek- işçinin değil, karısının ve çocuklarının da emek gücü satılmaktadır. Ne var ki, ücretli iş gerekli emek zaman ile birlikte artı zamanı da içerdiğinden, şimdi erkek işçinin yanı sıra karısı ve çocukları da artı emek zaman harcamaktadır. “Böylece, makine daha başından itibaren sermayenin asıl sömürü alanı olan beşeri sömürü malzemesini çoğaltmakla kalmaz, aynı zamanda sömürü derecesini de yükseltir”.<sup>72</sup>

Marx’ın erkek işçinin ücretini “aile ücreti” biçiminde tarif eden, erkek işçiye odaklanan ücret tartışması feminist yazında cinsiyetçi ve ataerkil eşitsizlikleri pekiştirici bulunarak, eleştirilmiştir.<sup>73</sup> Chattopadhyay ise, Marx’ın ücret teorisinde cinsiyetçi yahut ataerkil bir formülasyon bulunmadığını ileri sürer; Chattopadhyay’a göre, cinsiyet rolleri tersine dönmüş

---

<sup>69</sup> Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s.451. Engels de benzer gözlemlerde bulunmuştur. Engels’e göre fabrika işi çeşitli sağlık sorunları doğurmaktadır: kemik deformasyonları, çeşitli hastalıklar, çocuk düşürme hayli yaygındır. “Kadınlar için gecelere kadar çalışıp, ertesi sabah doğum yapmak epey yaygındır; bebeklerin fabrikanın içinde makinelerin ortasında doğması alışılmadık değildir”. Engels, *İngiltere’de İşçi Sınıfının Durumu*, s.198.

<sup>70</sup> Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s.495.

<sup>71</sup> Marx 1861-63 defterlerinde de kadınların emek gücüne çekilmesinin yetişkin erkek emek gücünün değerini düşürdüğüne dikkat çekmiştir. Kadınların ve çocukların beslenme giderleri –erkek- emek gücünün değerinin belirlenmesinde rol oynadığı için, bu emek gücünün değeri, kadınlarla çocukların iş gücüne çekilmesiyle de düşürülebilir, diye yazmıştır. Karl Marx, *Marx Engels Collected Works, Cilt: 30*, Lawrence & Wishart, 2010, s.46.

<sup>72</sup> Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s.379.

<sup>73</sup> Vogel’e göre de Marx’ın emek gücünün değeri hususundaki görüşleri hayli eksiktir. Vogel, Marksizm ve Kadınların Ezilmişliği, s.125.

olsaydı, yani, hane içindeki görevleri kadınlar değil de erkekler yerine getirseydi ve kadınlar sadece ücretli emekçi olsaydı, bu durumda yine aynı sermaye mantığı uygulanacaktı.<sup>74</sup> İyi de, kadının hane içindeki işlerden sorumlu tutulup, erkeklerin ücretli işe girmesi, zaten ataerkil sistemin sonucu olduğu için, bu işbölümünü verili almak ve değişmesi yönünde politik argümanlar üretmemek, ataerkil bakışı yeniden üretmek anlamına gelir. Kadınlarla erkeklerin emeklerini eşit görmek, yani hem hane içindeki “görevlerin” kadınlarla erkekler arasında eşitlikçi paylaşımını hem de kadınlarla erkekler için çalışma koşullarının eşitlenmesini savunmak ise, ataerkil bakış açısının dışına çıkmayı gerektirir.

\*\*\*

Marx’ın raporlardan aktardığı pasajlar, fabrika işinin kadınların sağlığını bozduğu kadar, “kadınsılığını” da bozduğunu ileri sürer. Bu pis ve hijyenden uzak çalışma koşulları, uzun çalışma saatleri ve özellikle madenler, kadınlarıkadın olmaktan çıkarır: “Giyimleri ile onlardan [erkeklerden] hemen hemen hiç ayırt edilmeyen, pislik ve dumandan tanınmaz hale gelen bu kadınlar”, diye aktarır Marx, “kadınlığa yaraşmaz bu işin kaçınılması hemen hemen imkânsız bir sonucu olarak, kendilerine saygılarını kaybetmelerinin sebep olduğu bir karakter soysuzlaşmasına uğrar.”<sup>75</sup> Tarım işçilerini tasvir ettiği örneklerden birinde de Marx, kız ve oğlan çocuklarla birlikte gruplar halinde çalışan evli kadınların, köylerindenmillerce uzaklara gittiğini; kadınların kısa iç eteklik, gömlek ve çizme ve bazen pantolon giymiş olduklarını anlatır.<sup>76</sup> Brown, Marx’ın bu sözlerini önce, kadınların işgücüne katılmasının hem olumlu hem de olumsuz sonuçlarına değinmesi olarak yorumlar.<sup>77</sup> Claudia Leeb ise, Marx’ın bu ve benzer satırlarda işçi kadınları, “gerçek dişi” burjuva kadın karşısında, “erkekleşmiş kadın” olarak aşağıladığını öne sürer.<sup>78</sup> Marx, bu satırlarda kadınları, kadınlıklarından çıkmış olarak tasvir etmişse de, bu satırların onları aşağıladığını söylemek güçtür. Brown, Marx’ın

---

<sup>74</sup> Chattopadhyay, *Marx's Associated Mode of Production*, s.93.

<sup>75</sup> Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s.252.

<sup>76</sup> Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s.382-83. Marx bir başka örnekte 15 saate ulaşan uzun çalışma süresi sonrasında, dinlenme saatlerinde, genç erkek işçilerin meyhaneye, genç kadın işçilerinse kerhaneye sürüklendiğini anlatır. Marx, agk, s.283. Erkek işçilerin dinlenme zamanında meyhaneye gitmesi anlaşılırsa da, kadın işçilerin neden kerhaneye gittiği anlaşılmazdır.

<sup>77</sup> Brown, *Marx'ta Toplumsal Cinsiyet ve Aile*, s.128.

<sup>78</sup> Leeb, “Marx and the Gendered Structure of Capitalism”, s.835. Leeb’e göre bu bakış, aynı zamanda, kadını arzulayan bir bakıştır; geleneksel kadın imajına tam da oturmayan bu kadınlara duyulan bu arzu, bu kadınların aşikâr “ahlâksızlığı” ile gölgelenmiştir. Leeb, agk, s. 850.

bu ahlâkçı savrulmaları karşısında Leeb'e hak verir; hatta kesinlikle muhafazakâr / Viktoryen ahlâkçılığa kapıldığı kanaatindedir.<sup>79</sup>

Marx'ın aktardığına göre bu işçi kadınlar kadınlıktan çıkmakla kalmaz, erkeklerle “ahlâksız” münasebetlere de girerler. Bunun başlıca sebeplerinden biri, kadınlarla erkeklerin bir arada çalışmasıdır. *Kapital*'de buna birçok kez değinir. Örneğin Marx İngiltere'de birçok madenci kasabasında, genç kızlarla kadınların kömür ocaklarında ve kok kömürü elde etme işinde erkeklerle birlikte gece gündüz çalıştırıldıklarını aktarır. Bu çalışma ortamları her türlü ahlâksızlığa gebe dir.<sup>80</sup> Marx tarım işçisi kadınları tasvir ettiği yukarıda alıntıda, bu kadınların çok güçlü ve sağlıklı görüldüğünü; ama “alışkanlık haline gelmiş hafiflik ve ahlak düşkünlüğü ile bozulmuş” olduklarını aktarır.<sup>81</sup>

Marx'a göre kadınların bu “ahlâk bozukluğunun” bir sebebi de kadınların bağımsız tavırlarıdır. Zira, fabrikada çalışmak kadınları bağımsızlaştırmıştır. On dokuzuncu yüzyılda ücretler ne denli düşük olursa olsun, diyor Rowbotham, kızların genç yaşlarında bile evi terk edip, erkeklerle yaşam kurabilmesine olanak sağlıyordu.<sup>82</sup> Kadınların ücretli emek-gücüne katılımı, hane dışında başka bir hayatın yanı sıra, ücretle gelen özgüvenle birlikte kadınları özgürleştirirken, hane içindeki erkeğin otoritesinin zayıflamasına sebep olmuştu.<sup>83</sup> Marx bu dönüşümü nasıl yorumlamıştır? Bu satırlarda bunu anlamak güçtür. Marx, kadınların bağımsız tavırlarını kınamıyorsa da olumluyor gözükmemektedir.<sup>84</sup> Engels de *İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu*'nda, kadının hane içinde yükselen otoritesinden rahatsız görünür.<sup>85</sup> Engels, kadınların hanenin para kazananı olduğunda, kadın erkek ilişkilerinin tersyüz

<sup>79</sup> Brown, *Marx'ta Toplumsal Cinsiyet ve Aile*, s.129. Bu bağlamda Marx'ın şu sözleri çarpıcıdır: “Kaba bir özgürlük, gürültülü bir neşe ve açık-saçık bir umursamazlık, ekibe bir çekicilik kazandırır”. Karl Marx, *Capital, Cilt: I*, İngilizceye çeviren: Samuel Moore ve Edward Aveling, Progress Publishers, Moskova, Marxists Internet Archive, 2015, s.481.

<sup>80</sup> Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s.252.

<sup>81</sup> Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s.383.

<sup>82</sup> Rowbotham, *Hidden from History*, s.57.

<sup>83</sup> Rowbotham, kadınların işçileşmesinin yarattığı ataerkiye başkaldırının, işçi sınıfından kadınlar ve erkekler arasında ufak da olsa bir karşı tepkiye sebep olduğunu anlatır. Çünkü, kapitalizm eril otoriteyi bulanık ve insani olmayan bir biçimde parçalamaktadır; bu sarsıntı karşısında işçi sınıfından kadınlar ve erkekler, eski ilişkilerin dağılmasına; kadınlar erkekler ve çocuklar arasındaki bağların zayıflamasına direnç göstermiştir. Rowbotham, *Hidden from History*, s.55.

<sup>84</sup> Leeb, Marx'ın aile yapısının erozyona uğramasından değil, kadınların bağımsızlaşmasının erkek egemenliğini tehdit etmesinden korktuğunu savunur. Leeb, tam da bu noktada Marx'ın politik felsefesine, daha önce rastlanmayan bir biçimde, yeni bir öge kattığını ileri sürer: ahlâki müdahale. Leeb'e göre Marx, erkek işçilerin aklıyla ilgiliyken, kadın işçilerin bedenleriyle, daha açık söylenirse cinsellikleriyle ilgilidir. Leeb, “Marx and the Gendered Structure of Capitalism”, s.849.

<sup>85</sup> Engels 19. yüzyıl başlarındaki kapitalizmde ücretli emeğin özgürlüğe değil, kadınla erkeğin ekonomik koşulların değişmesine sebep olduğunu; kadınla erkeğin bundan böyle sevgi ve ilgiyle değil, ekonomik ihtiyaçlarla birbirine bağlandığını yazar. Engels, evli kadınların fabrikada çalışmasıyla aile yaşantısının alt üst olduğunu; toplum aileye dayalı bir yapı arz ettiğinden, ailenin dağılmasının hem anne babalar hem de çocuklar için ahlak bozucu sonuçlar doğurduğunu yazar. Engels, *İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu*, s.181-83.

olduğunu görerek şaşırır ve bunu normal aile yapısına ihanet addeder: bu, kocayı erkekliğinden karısını da bütün kadınca niteliklerinden yoksun bırakmaktadır. Bu gözlemler ve deneyimler Engels'in muazzam bir teorik yoruma varmasını sağlar. Şöyle akıl yürütür Engels; kadının fabrika sisteminin doğal sonucu olarak kocası üzerinde egemenliği insani, doğal değilse, erkeğin karısı üzerindeki önceki egemenliği de insani, doğal olmamalıdır.<sup>86</sup>

\*\*\*

Marx kadınları böylesi ahlâki dejenerasyona sürükleyen sermaye olduğunun farkındadır ve kadınların ücretli çalışmasına karşı değildir kuşkusuz; hatta Enternasyonal Genel Konseyi'nin daha önce andığımız toplantısında, makinelerin toplumsal sonuçları üzerine yaptığı konuşmasında, *Kapital*'de kadınların emek sürecine ilişkin olumsuz görünen tavrını açıklamak ihtiyacı hissetmiştir:<sup>87</sup> “Kadınlarla çocukların toplumsal üretime katılmalarının yanlış olduğunu söylemiyorum; söylemek istediğim, onların verili koşullar altında çalışmak zorunda kalma biçimlerinin iğrenç olduğudur”. Ne var ki sorun, Marx'ın bu yeni ilişki biçiminden rahatsız görünmesi; raporlarda bu dönüşümlerin sonuçlarına getirilen ahlâkçı ve muhafazakâr görüşleri eleştirmeden, en hafifinden sessiz kalarak aktarmasıdır.

Şimdi de Marx'ın işçi kadınların çalışma koşullarını değerlendirirken, kadınları nasıl erkekler gibi “yansız” emekçiler olarak ele almadığını; aksine kadınları, onlara yüklenen çocuk bakımı, yaşlı bakımı, hane temizliği ve yemek yapımı gibi yeniden üretim işleriyle beraber düşündüğünü görelim.

### Ücretli İş ve Toplumsal Yeniden Üretim Sürecinde Kadın Emegi

Anneye de bir ücret [ücretli iş] atfedersek, karşımıza ailenin idaresi gibi bir sorun çıkar: Eve kim bakacak? Küçük çocuklarla kim meşgul olacak? Yemeği kim pişirecek, çamaşırı kim yıkayacak, yırtık ve söküklere kim onaracak? İşçiler her gün bu açmazla karşı karşıyadır.

Édouard A. Ducpetiaux<sup>88</sup>

Marx işçi sınıfı hanelerinde emek ilişkilerinin, sermayenin egemenliği altında, nasıl bir dönüşüm geçirdiğine de dikkat çeker. Kadınlar, ücretli işe girdiklerinde, hane içindeki

<sup>86</sup> Engels, *İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu*, s.183.

<sup>87</sup> Marx, dokuz yaşından büyük çocukların da zamanların bir bölümünde toplumsal üretime katılmaları gerektiğini ileri sürer. Marx, “On the Consequences of using Machinery under Capitalism”, s. 382.

<sup>88</sup> “Ten Hours' Factory Bill. The Speech of Lord Ashley, 15th March”, Lond. 1844, s. 20. Aktaran, Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s.647.

“sorumluluklarını”, “lâyıkiyla” yerine getiremeyeceklerdir. Marx’ın, Belçika İstatistik Merkez Komisyonu üyelerinden biri olan Édouard A. Ducpetiaux’dan aktardığı yukarıdaki sözler, bu yeni durumu muhteşem bir biçimde özetler. Kadınların ücretli işle gelen görelî özgürleşmesi, kadınla erkek arasındaki ataerkil eşitsizliği ortadan kaldırmamıştır elbette; tersine, hâlâ hane içindeki bu işler kadınlardan beklenmektedir. Bir yandan kadınlar fabrikalara çekilirken, bir yandan da hane içinde çocukları büyütmeli, hane üyelerini beslemeli, yaşlılara bakmalıdırlar. Kadınlar ücretli işle gelen görelî özgürleşme sürecinin keyfine varamadan, kendilerini “çifte vardiyada” ömür tüketirken bulmuşlardır.

Ancak kadınların uzun çalışma saatlerinin varlığında eskiden yapageldikleri bütün işleri yapabilmesi olanaklı değildir kuşkusuz; kadınlar bu işlerin bir kısmından çekilmek durumunda kalmıştır. Hane içindeki bazı “görevlerden” vazgeçmek olanaksızdır; çocukların emzirilmesi gibi. Ancak, kadınlar çocuklarını kendileri gibi 10-15 işçi annenin çocuğuna topluca bakan bakıcılara bırakmaya başlamışlardır. Bunun gibi kadınların “yapması gereken” işlerin bir bölümü, bundan böyle, dışarıdan, meta ilişkileri vasıtasıyla karşılanacaktır. Yani, kadınların emek gücü meta karakteri kazandığında, daha önce karşılıksızca sağladıkları mal ve hizmetlerin bir bölümü de piyasadan elde edilecektir. Marx’ın verdiği örnek dikiş nakıştı: Dikiş, sökülük ve yırtık tamiri vb. gibi aile hayatının gerekli kıldığı bazı işlerin yerine hazır metaların konması zorunlu hale gelir:<sup>89</sup>

Ailenin belirli işlevleri, söz gelişi çocukların bakımı ve beslenmeleri vb., tamamıyla ortadan kaldırılamayacağından, sermayenin [emeklerine] el koyduğu anneler, başka şeyleri ikame etmeyi denemek zorunda kalırlar. Dikiş ile sökülüklerin yamanması gibi hane içi bazı işlerin yerine hazır metaların satın alınması zorunlu olur. Böylece hane içindeki emek harcaması azalırken, para harcaması artar. İşçi ailesinin yaşam masrafları artar ... Buna ek olarak, geçim araçlarının kullanımında ve hazırlanmasında tasarruf ve yargı olanaksız hale gelir.

Bu dipnotta Marx hayli kritik bir yorum yapmış; hane içinde insanın üretimi ve emek gücünün yeniden üretimiyle ilgili mal ve hizmet üretimini dolaysızca kadın emeği ile bağlantılandırmıştır. Kadınların bu işleri karşılıksızca yaptığını da, dolaysız olmasa da dolaylı bir biçimde dile getirmiştir. Çünkü, Marx, kadınlar bu işleri yapmadığında ailenin bunları piyasadan satın almak zorunda kaldığına; bunun da hanenin harcamasını yükselttiğine dikkat çekmiştir. Dahası Marx, kadınların hane içinde bazı emek etkinliklerinden çekilmelerinin, geçim araçlarının maliyetini arttırdığına da işaret etmiştir. Bu yorum, kadınların hane içindeki

---

<sup>89</sup> Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s.379, çeviri gözden geçirildi (karşılaştırım: Marx, *Capital I*, 2015, s.335).

karşılıksız emek sürecinin, emek gücünün yeniden üretim maliyetini düşürdüğü varsayımını destekler.

Kadınların zamanlarının büyük bölümünü fabrika işine ayırmak zorunda kalmaları, bebek ve çocukların bakımını gündeme getirmektedir. Toplumun yeniden üretimi, insanın üretimi, gelecek dönemlerin emek gücünün üretimi, şimdi, “risk altındadır”. Marx, kadınların “bu faal ve bağımsız yaşamatarzına olan tutkunluklarının evlerinde perişanlık ve bakımsızlık içinde kıvranan yavrular üzerindeki meş’um etki ve sonuçları karşısında vurdumduymaz bir halleri”olduğunu aktarır.<sup>90</sup> Bir başka raporun sonuçlarına göre, kadınların ücretli işte çalışması, çocuk ölüm oranlarını yükseltmektedir. Kadınlar çocuklarını iyi beslememekte, onlara kötü davranmaktadırlar; çocuklarına karşı doğal olmayan bir yabancılaşma içindedirler.<sup>91</sup> Marx, ilginç bir biçimde, neo klasik iktisatçılarda yaygın olan bir anlayışa yakın görünür. Örneğin W. Stanley Jevons, benzer raporlardan hareketle, fabrikalarda çalışan kadınları, çocuklarını ihmal ettikleri için suçluyordu.<sup>92</sup> Marx kadınları suçlayıcı hiçbir yorum yapmamıştır kuşkusuz; ancak, sessizce bu sonuçları aktarması düşündürücüdür. Leeb Marx’ın bu bağlamdaki tavrını eleştirir; Leeb’e göre Marx, çocuk bakımını kadınların “doğal görevi” saymakta; bu görevi yerine getirmediklerini düşünmektedir.<sup>93</sup> Chattopadhyay’a göre ise Marx kesinlikle böylesi bir tavır içinde değildir. Chattopadhyay, önceki metinlerinden hareketle, Marx’ın şöyle düşündüğünü ileri sürer: Ücretli iş öncesi kadınlar, “evin efendisi” erkeklerin “kölesi” olarak işlev görürken, şimdi sermayenin kölesi haline gelmiştir.<sup>94</sup>

\*\*\*

Marx’ın *Kapital*’deki bu gözlemleri, amacı var olanı betimlemek olan bir araştırmacının gözünden yazılıysaydı sorun olmayacaktı; ama topluma ve aileye karşı eleştirel bir bakış açısına sahip Marx söz konusu olduğunda, kadın emek gücünün hane içindeki konumunu sorgulaması beklenirdi. Bilimsel bir teorinin (ve yorumun) inşası, ancak ve ancak, nesnel gerçekliğin

<sup>90</sup> Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s.383.

<sup>91</sup> Marx, *Kapital II*, Yordam Yayınları, s.382. Engels de şöyle yazar: Birçok ailede kadın da kocası gibi dışarda çalışmak zorunda bulunuyor; bunun sonucu, çocuğun bütün bütün kendi haline kalmasıdır; çocuk ya eve kapatılıyor, ya bakılması için birinin yanına veriliyor. Bu çerçevede, yüzlercesi kaza sonucu ölüyorsa, şaşmamak gerek. Engels, *İngiltere’de İşçi Sınıfının Durumu*, s.143 Rowbotham on dokuzuncu yüzyılda çocuk ölümlerinin çok yüksek olduğunu; hamileliğin de hayli tehlikeli geçtiğini aktarır. Rowbotham, *Hidden from History*, s.58.

<sup>92</sup> Jevons “Married Women in Factories” (“Fabrikalardaki Evli Kadınlar”) başlıklı yazısında, kadınların istihdama katılmasını bebek ölümü oranlarıyla ilişkilendirmiş; Birmingham’da erkeklerin çalıştığı bir fabrikada evli kadınlar istihdam edildiğinde on iki bebekten onunun doğduktan birkaç hafta sonra hayatını kaybettiğini ileri sürmüştü; kadınları, ücretli işe katıldığında sorumluluklarını yerine getirmedikleri iddiasıyla suçlamıştır. Jevons “üç yaşından küçük çocuğu olan annelerin fabrikalardan ve işliklerden nihai olarak bütünüyle ihraç edilmesini savunacak kadar ileri gidiyorum” diye yazmıştır. W. Stanley Jevons, “Married Women in Factories”, *Methods of Social Reform and Other Papers*, Macmillan, 1883.

<sup>93</sup> Leeb, “Marx and the Gendered Structure of Capitalism”, s.846.

<sup>94</sup> Chattopadhyay, *Marx's Associated Mode of Production*, s.84.

eleştirel analizinde temellenebilir –ki Marx sermayenin muazzam eleştirel teorisini böyle inşa etmiştir.

Marx kadınların hane içindeki karşılıksız emeğini, toplumun yeniden üretiminde ve emek gücünün yeniden üretimi sürecinde tartışmaya açabilirdi. Ücretli işle birlikte yeniden yapılanan işbölümünü, bu çerçevede inceleyebilirdi. Marx'ın burjuva toplumunda kadınların çocuk ve yaşlı bakımı ile emek gücünün yeniden üretimiyle bağlantılı emek sürecini, *Alman İdeolojisi*'ndeki yöntem önerisinden hareket ederek, bütüncül bir toplumsal yeniden üretim süreci çerçevesinde incelemesinin ne muazzam sonuçlar doğurabileceğini bir düşünün.

Marx'ın sermayenin, yani emek sömürsünde temellenen bu eşitsizlik sisteminin analizini sunarken, elindeki teorik araçlara ve göstermeye çalıştığım öngörülerine rağmen, kadın emeğinin eşitsiz konumunu çözümlememesi, kadınların toplumsal konumunun analizinde politik ekonominin eleştirel tahlilinin yeterli olmadığını; erkek egemenliği sistemini, ataerkiyi de analize dâhil etmek gerektiğini ortaya koymaktadır. Sınıf analizinin kifayetsiz kaldığının apaçık görüldüğü bu durum, ayrıca, sınıf politikasını aşan bir başka politik bakışa daha ihtiyaç olduğuna işaret eder; **feminist politika**. Ohalde kadınların burjuva toplumundaki emek süreçlerinin bütününe incelemek için, Marksist analizi ataerkiyle birleştiren bir teoriye, sınıf politikasını feminist politikayla eklemlen bir bakışa ihtiyaç vardır.

Marx'ın döneminde feminist politikanın henüz gelişmemiş olması, Marx'ın tavrını anlaşılır kılabilir. Bu çerçeveden bakınca, Marx'ın *Kapital*'de Aristoteles'e yönelttiği eleştirinin bir benzerini, şimdi bizzat Marx'a yöneltebiliriz: Marx'ı analizini ileri gitmekten alıkoyan, içinde yaşadığı nesnel koşullardır; genel olarak insan emeği oldukları için ve oldukları ölçüde kadınlarla erkeklerin –ve emeklerinin- eşit ve eş değerde olmaları, kadınlarla erkeklerin eşitliği kavramı halkın bir ön yargısı haline gelerek yerleşiklik kazanmadan çözülemez.<sup>95</sup>

Bununla birlikte, Marx'ın, yıllar önce, toplumsal üretime ilişkin geliştirmiş olduğu bütüncül yaklaşıma ve kadınların özgürleşmesini sorunsallaştırmış olmasına rağmen, *Kapital*'de, toplumsal yeniden üretimi ve kadınların özgürleşmesini konu etmemesi ise, Marx'ın “kadın meselesi” çerçevesinde, önceki yapıtlarından geriye düştüğünü gösterir. Marx bunun sonucunda ne kadınların hane içindeki yüklerden kurtulmasını, ne erkeklerle birlikte üstlenecekleri yeni bir işbölümünün inşasını ne de bu işlerin kamusallaştırılmasını önerir. Bu

---

<sup>95</sup> Marx Aristoteles'i değer in tözünün emek olduğunu göremeyişi nedeniyle eleştirmiş; Aristoteles'i sınırlayanın yaşadığı dönemin nesnel koşulları olduğunu açıklamıştı: “Değer ifadesinin sırrı, yani genel olarak insan emeği oldukları için ve oldukları ölçüde bütün emeklerin eşit ve eş değerde olmaları, insanların eşitliği kavramı halkın bir ön yargısı haline gelerek yerleşiklik kazanmadan çözülemez.” Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s.71.

nedenle, Marx'ın, *Kapital*'de, Engels'in *Ailenin Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*'ndeki analizinin de gerisine düştüğü söylenebilir.<sup>96</sup>

### Sonuç Yerine:

#### *Kadınların Özgürleşmesi Üzerine Birkaç Not*

Emeğin örgütlenmesinde ortaya çıkan dönüşümler [sanayinin gelişmesi] sonucu daha bağımsız bir iktisadi konum [içindeki] kadınlar ... toplumsal ilişkileri içinde, birbirine daha yakın bir duruma gelmiş bulunan iki cins.

Schulz, 1843<sup>97</sup>

Marx, kadınların fabrika işine çekilmesinin, yarattığı bütün olumsuzluklara karşın, kadınları özgürleştirdiğini de gözlemlemiştir. Marx bunu erken bir dönemde fark etmişti; 1844 *Elyazmaları*'nda, *Kapital*'de “bazı açılardan övgüye değer bir eser” diye selamladığı Schulz'un yapıtından, modern sanayi ile makineleşmenin, kadınları özgürleştirip, erkeklerle eşit düzeye getirme potansiyeli taşıdığını süren yukarıdaki sözleri aktarmıştı.<sup>98</sup>

Kadınların özgürleşmesi düşüncesi Marx'ın erken dönem yapıtlarında şekillenmiştir. Marx *Kutsal Aile*'de, Eugène Sue'nun 1843 yılında yayımlanan *Les Mystères de Paris* romanındaki Louise Morel (Fleur de Marie) karakteri üzerinden kadınların toplumsal konumunu ve özgürleşmesini tartışmıştı.<sup>99</sup> Ardından, yine *Kutsal Aile*'de, “Kadınların Özgürleşmesi” adlı bölümde, Fransız ütopyacı sosyalist Charles Fourier'nin kadınlara ilişkin düşüncelerini değerlendirmişti.<sup>100</sup> Fourier'nin kadınların özgürleşmesi üzerine sözlerini serbest bir yorumla aktarmıştı.<sup>101</sup>

<sup>96</sup> Engels'in *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*'ni yazarken kullandığı kaynaklarından birinin, Marx'ın defterleri olduğunu belirtmek gerekir. Engels bu yapıtında, kadınların ezilmesini, çocuk yetiştirme gibi toplumsal işlerin kamusal görev olmaktan çıkıp, kadınların işi haline gelmesiyle ilişkilendirir: “Modern karı-koca ailesi, açık ya da gizli, kadının evrensel köleliği üzerine kurulmuştur; ve modern toplum, salt karı-koca ailelerinden – moleküller gibi- meydana gelen bir küttedir”, Engels, agk, s.78. Ev işleri kadınların ezilmesinin nedenlerinden biri olduğuna göre, Engels, kadınların ev içindeki işlerinin kamusallaşmasını, kadınların özgürleşmesinin koşulu olarak görmüştür. Engels bakım yükünün kadınları istihdam dışı bıraktığına da dikkat çekmiştir: “kadının kurtuluşunun ilk koşulu, bütün kadın cinsinin yeniden toplumsal üretime dönmesidir ve bu koşul, karı-koca ailesinin, toplumun iktisadi birimi olarak ortadan kaldırılmasını gerektirir”. Engels, agk, s.78-79. *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* üzerine bir değerlendirme için bkz. Melda Yaman Öztürk, “Aile, Erkek Egemenliği ve Kadının Toplumsal Konumu: Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni'ne Yeniden Bakış”, *Eğitim Toplum Bilim*, 2010, 8 (32) : 90-108.

<sup>97</sup> Marx, 1844 *Elyazmaları*, s.99.

<sup>98</sup> Marx, *Kapital*, Yordam Yayınları, s.358.

<sup>99</sup> Ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Brown, *Marx'ta Toplumsal Cinsiyet ve Aile*, s.57-63; Rubel, “The Emancipation of Women in the Works of Marx and Engels”, s.337.

<sup>100</sup> Fourier'nin kadınların özgürleşmesi hususundaki görüşleri, bugün için bile hayli ileridir: “kadınların, özgürlük aşamasında, erkekleri, bedensel güce dayanmayan tüm zihinsel ve fiziksel işlevlerde çok geride bırakacağını söylemek için bir temel sağladım ... Medeniyet döneminde en çok cefa çeken kadınlar; ve

Tarihsel bir dönemdeki değişim, kadınların özgürlük yolunda ilerlemesiyle belirlenir.[Ç]ünkü, kadının erkekle ilişkisinde, zayıfın güçlüyle ilişkisinde, insan doğasının barbarlık üzerindeki zaferi çok açıktır. Kadının özgürleşmesi, genel anlamda özgürleşmenin doğal ölçüsüdür.<sup>102</sup>

Bu üç cümle üç önemli argüman öne sürer. İlk cümleye göre, kadınların özgürleşmesi, toplumsal dönüşümün başlıca belirleyenisidir. Üçüncüsüne göre ise, kadınların özgürleşmesi, aynı zamanda, toplumun genel özgürleşmesinin ölçüsüdür. Marx dostu Dr. Louis Kugelmann'a yazdığı mektuplarından birinde, "herkes tarihteki bir dönüşümün kadınların mayası katılmadan gerçekleşmeyeceğini bilir" diye yazmıştı. Toplumsal gelişmenin *tam olarak (exactly)* kadınların toplumsal konumuyla **ölçülebileceğine** dikkat çekmişti.<sup>103</sup> Marx kadınların toplumsal konumunu gerçekten de toplumun genel durumunun ölçüsü haline getirmiştir. Hatırlarsanız, *Kapital*'in önsözünde de Marx, kadın emeğinin sömürsünü, bizatihi kapitalizmin "kötülüğünün" ölçüsü almış görünmekteydi.<sup>104</sup> Bunları bir araya getirince, Marx'ın kadınlar ile kadın emeğinin konumunu, yani özgürleşme ve sefalet koşullarını, toplumların genel konumunun, yani genel olarak özgürleşme ile genel sefaletin ölçüsü aldığını söyleyebiliriz. Kapitalist üretim biçimi, bu ikisinin yanyana ve bir arada gerçekleştiği koşulları sunar; yani bir yandan vampir gibi kan emici bir emek sömürsüne dayanır bir yandan da yeni bir toplumun filizleneceği özgürleşme koşullarını yaratır.

Yukarıdaki alıntının ikinci cümlesi ise, Marx'ın *Alman İdeolojisi*'nde ve sonraki yapıtlarında değineceği, kadınların tarihteki ezilmişlik *biçiminin*, günümüz toplumlarında mevcut olduğunun ifadesidir. Yani Marx apaçık bir biçimde, kadınların günümüz toplumundaki eşitsiz konumunu sadece kapitalizmle açıklamamakta, bizatihi erkeklerle ilişkisine bağlamaktadır. Kadınların özgürleşme sürecini de, erkeklere karşı, barbarlığa/yabanılığa (*brutality*) karşı bir mücadele olarak nitelemektedir. Makineler, bu bağlamda, kadınların ücretli işe katılıp, erkeklerle eşitlenmesinin yolunu açmaktadır.

---

medeniyete saldırması gerekenler de kadınlar". Charles Fourier, *Theory of the Four Movements*. Aktaran Rubel, "The Emancipation of Women in the Works of Marx and Engels", s.338.

<sup>101</sup> Marx ve Engels, *Holy Family*, s.259.

<sup>102</sup> Fourier, "Tarihsel bir dönemdeki değişim, her zaman kadınların özgürlük yolunda ilerlemesiyle belirlenir ... kadının özgürleşmesinin derecesi, genel özgürleşmenin doğal bir ölçüsüdür ... Kadını kölelikte tuttukları için kimse erkekten daha fazla ceza görmemiştir" diye yazmıştır. Aktaran, Rubel, "The Emancipation of Women in the Works of Marx and Engels", s.337-338. Rubel Marx'ın Fourier'in sözlerini yinelerken, "feminizm"ini devralmadığını düşünüyor; Marx'ı sadece proleter kadınların sanayide maruz kaldığı olumsuzluklara odaklandığı için eleştiriyor. Rubel, agk, s.338. Vogel de Marx'ın Fourier'nin sözlerini değiştirerek aldığına dikkat çekiyor; Vogel, *Marksizm ve Kadınların Ezilmişliği*, s.93.

<sup>103</sup> Karl Marx, *Letters to Dr. Kugelmann*, 12 Aralık 1868, Martin Lawrence: London, s.83.

<sup>104</sup> Marx ve Engels, *Holy Family*, s.258.

Makinelerin özgürleştirici etkisi, on dokuzuncu yüzyılın önde gelen özgürlükçü kadınlarından Harriet Law tarafından da dile getirilmişti.<sup>105</sup> Marx'ın Enternasyonal Genel Konseyi'nde makineler üzerine açtığı tartışma 4 Ağustos'taki toplantıda devam etmiş; Genel Konsey üyesi Law'ın bu toplantıdaki sözleri tutanaklara geçmişti: Law, makinelerin kadınların erkeklere bağımlılığını zayıflattığını; er ya da geç kadınları hane içindeki kölelikten kurtaracağını söylemişti.<sup>106</sup> Bu gerçekleşmiş değil; ancak, geçen 150 yılda, kadınların maruz kaldığı ücretli emek sömürüsüne, toplumsal konumlarında “sınırlı” bir iyileşmenin eşlik ettiği de muhakkak. Ne var ki bu hiçbir biçimde erkek egemenliğinin ortadan kalktığı anlamına gelmiyor.

\*\*\*

Marx, makinenin, kadınlarla erkekler arasında yeni bir toplumsal ilişkinin kurulmasının tohumlarını da taşıdığına dikkat çekmiştir. Kadınların ücretli işe çekilmesiyle özgürleşmesinin yarattığı sonuçlarda yeni bir aile biçiminin filizleneceğini öngörmüştür:<sup>107</sup>

Eski aile ilişkilerinin kapitalist sistem içinde uğradığı çözülme ne derece korkunç ve iğrenç görünürse görünsün, büyük sanayi, kadınlara, gençlere ve her iki cinsten çocuklara ev alanı dışındaki toplumsal olarak örgütlenmiş üretim süreçlerinde belirleyici roller verdiği kadar, ailenin ve cinsler arası ilişkinin daha yüksek bir biçiminin yeni ekonomik temelini de yaratır.

Marx ile Engels *Komünist Manifesto*'da kadınların burjuva toplumunda hem kamusal hem de özel alanda fahişeliğinin ortadan kaldırılacağını; sermayenin yok olmasıyla birlikte burjuva ailesiyle birlikte proleter ailelerin de ortadan kalkacağını yazmışlardı. Vogel, *Manifesto*'daki bu örtük ifadelerin aksine, Engels'in taslaklarında komünist toplumlara ilişkin daha açık ifadelerin olduğunu aktarır:<sup>108</sup>

Soru 21: Komünist toplum düzeninin aile üzerindeki etkisi ne olacaktır?

Cevap: Cinsiyetler arasındaki ilişkiyi, yalnızca işin içindeki kişileri ilgilendiren ve toplumun hiçbir müdahale istemine sahip olmadığı, salt özel bir ilişki haline getirecektir. Bunu yapabilecek durumdadır çünkü özel mülkiyeti ortadan kaldırır ve çocukları ortaklaşa eğitir, yani bugüne kadar var olan evliliğin ikiz temellerini –özel mülkiyet aracılığıyla kadının kocaya ve çocukların ana babaya olan bağımlılığını – ortadan kaldırmaktadır.

---

<sup>105</sup> Harriet Law Enternasyonal Genel Konseyi'ne kabul edilen tek kadındı. Law, Genel Konsey'e 25 Haziran 1867'de kabul edilmiş; sonraki beş yıl boyunca da konseyin tek kadın üyesi olarak kalmıştı. Law, 2 Temmuz 1867'de, Marx'ın bulunmadığı bir konsey toplantısında, bir işçi kadınlar birliği kurmak istediğini de dile getirmiş, ancak bu gerçekleşmemişti. Law, Marx'ın makineler üzerine konuşmasını yaptığı toplantıda da hazır bulunmuştu. Rubel, “The Emancipation of Women in the Works of Marx and Engels”, s.345-346.

<sup>106</sup> Rubel, “The Emancipation of Women in the Works of Marx and Engels”, s.346.

<sup>107</sup> Marx, *Kapital*, Yordam Yayınları, s.468.

<sup>108</sup> *Komünist Manifesto*, Marx'ın Engels'in taslakları üzerinden geçerek yazdığı metindir. Bkz. Vogel, *Marksizm ve Kadınların Ezilmişliği*, s.107.

Marx, kadınların, erkeklerin ve çocukların birlikte çalışmasının, yeni bir aile biçiminin yanı sıra yeni bir “iş”, yeni bir emek ilişkisinin koşullarını da yarattığını yazmıştır; bu yeni koşullar, sömürde, zorda, insanlık dışı yaşamda değil, tersine, insanın özgürce gelişiminde temellenecektir:

her iki cinsiyetten ve her yaştan bireylerden birleşik bir işçi topluluğunun oluşmasının, üretim sürecinin işçiye değil işçinin üretim sürecine hizmet ettiği, kendiliğinden gelişmiş, vahşi, kapitalist biçim altında, çürümenin ve köleliğin veba benzeri kaynağı olsa bile, uygun koşullar altında, tersine, insanca gelişmenin kaynağına dönüşmek zorunda olduğu açıktır.<sup>109</sup>

\*\*\*

Son olarak, Marx’ın *Kapital*’in ardından, 1870’ler boyunca kadınların erkeklerle eşit koşullara kavuşması için çaba sarf ettiğine dikkat çekmek gerek. Marx, 11 Eylül 1871’de, bir hafta sonra Londra’da düzenlenecek Enternasyonal Kongresi’nin hazırlıkları için toplanmış Genel Konsey’in bir alt komitesinin toplantısında, kadın işçiler şubelerinin (*workingwomen’s sections*) kurulması için bir öneri sunmuştu. Marx konferansta şunu okudu: “Konferans, işçi sınıfı arasında, kadın şubelerinin (*branches*) kurulmasını önerir. Bununla birlikte, bu kararın, her iki cinsin birlikte yer aldığı mevcut şubeleri yahut her iki cins tarafından kurulacak olanları hiçbir biçimde etkilemeyeceği anlaşılmıştır.”<sup>110</sup> Bu kararın yer aldığı toplantı tutanaklarında şu nota yer verilmişti: Marx, sanayilerinde çok sayıda kadının çalıştığı ülkelerekadın şubelerinin kurulmasının gereğini vurguladı”.<sup>111</sup> Ölümünden üç sene önce de, 1880’de, Fransız İşçi Partisi’nin Program taslağına kadınlarla erkekler arasında eşit işe eşit ücret talebini ekletmişti. Programa şöyle not düşmüştü: “üretici sınıfların kurtuluşu, cinsinden ve ırkından bağımsız, tüm insanlıktan üreticilerin kurtuluşudur”.<sup>112</sup>

<sup>109</sup> Marx, *Kapital I*, Yordam Yayınları, s.468.

<sup>110</sup> Rubel, “The Emancipation of Women in the Works of Marx and Engels”, s.350.

<sup>111</sup> Rubel, “The Emancipation of Women in the Works of Marx and Engels”, s.350.

<sup>112</sup> Aktaran, Wendling, “Gender in Marx’s Grundrisse”, s.355.